

[เอกสารฉบับร่าง; ห้ามเผยแพร่หรืออ้างอิงโดยไม่ได้รับอนุญาตจากผู้เขียน]

สงครามตัวตนในกระแสไทยป๊อป

(The Battles for the Cultural Selves in the Contemporary Thai Popular Culture)

พัฒนา กิตติอาษา

สาขาวิชาศึกษาทั่วไป

สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม

มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี

บทความทางวิชาการนำเสนอในการประชุมทางวิชาการระดับชาติทางมานุษยวิทยา ครั้งที่ 1

เรื่อง “คนมองคน: ตัวตนและชีวิตสมัยใหม่ในกระแสการเปลี่ยนแปลง”

จัดโดยศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

ถนนบรมราชชนนี เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร

วันที่ 27-29 มีนาคม 2545

คำนำ

ผมเขียนเอกสารวิชาการชุดนี้ด้วยความหวั่นใจและไม่แน่ใจหลายอย่าง เพราะยังงงๆ ผมก็ยังรู้สึกว่าเป็นเรื่องใหญ่มาทั้งขอบเขต เนื้อหาและความสำคัญทางวิชาการ ทั้งๆ ที่ความจริงแล้ว เรื่องนี้ควรจะเป็นเรื่องธรรมดาสามัญที่เราพบเห็นได้ทั่วไปในชีวิตประจำวัน ถึงตอนนี้ ตอนที่ผมปั่นต้นฉบับเอกสารทางวิชาการชุดนี้ออกมาเป็นรูปเป็นร่างแล้ว ผมก็ยังคิดว่า ไม่มีทางที่เราจะกล่าวถึงเรื่องนี้ได้โดยปราศจากการตีกรอบหรือกำหนดขอบเขตความสนใจให้เฉพาะเจาะจงลงไป ผมหวั่นใจเพราะผมไม่รู้จะเริ่มต้นจากเรื่องอะไร ที่ไหน อย่างไร และทำไม ไม่ว่าจะเริ่มจากกระแสนี้อะไรก็ตาม ทุกเรื่องดูเหมือนว่ามีประเด็นเชื่อมโยงสัมพันธ์กันไปหมด ผมหวั่นใจเพราะยังผมกั๊กว่าและครุ่นคิดเกี่ยวกับกระแสนี้อะไร ผมก็ยังเกิดคำถามและข้อสงสัยดังเลามากกว่าที่จะได้คำตอบหรือคำอธิบายที่เป็นเหตุเป็นผลทางวิชาการ กระแสนี้อะไรในชีวิตประจำวันเป็นเหมือนอะไรที่จับช้อนชอนเนียนอยู่ในตัว ทุกอย่างดูเหมือนว่าอยู่ใกล้ตัวมาก แต่เราก็ไม่อาจจะจับต้องมองเห็น หรือทำความเข้าใจให้กระจ่างชัดได้ในทันที

ในเอกสารทางวิชาการชุดนี้ ผมนำเสนอว่าวัฒนธรรมสมัยนิยมคืออะไร มีรูปร่างหน้าตาอย่างไร ขณะเดียวกันก็พยายามจับกระแสนี้อะไรร่วมสมัยของไทยขึ้นมาเป็นกรณีศึกษา 3 กรณี แต่ในตอนท้าย ผมก็ยังสลดความหวั่นใจของตนเองไปไม่พ้น เสียงสะท้อนภายในตัวผมถามว่า “จับกระแสนี้อะไรไปแล้วไง” (so what?) “จะทำอะไรต่อให้ชัดเจนเป็นรูปธรรมได้ไหม” “มีข้อเสนอที่จะเป็นประโยชน์ต่อการแก้ปัญหาสังคมหรือเปล่า” (เช่น ให้คำอธิบายแบบนักจิตวิทยาผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับวัยรุ่น แก้ไขปัญหาแบบอาจารย์ฝ่ายปกครองช่วยพ่อแม่หรือเตือนสติสังคมเกี่ยวกับวัฒนธรรมบริโภคนิยมในสื่อโฆษณาหรือสื่อบันเทิง) จนแล้วจนรอดผมก็คิดว่า “ผมไม่มีคำตอบ” ผมทำอย่างนั้นไม่ได้ สิ่งที่ผมทำได้ในที่นี้มีเรื่องเดียวก็คือ เปิดพื้นที่ทางวิชาการตาม “สไตน์นักมานุษยวิทยาเก๋อี๋นามยุคโลกาภิวัตน์” ฟังเสียงบ่นสนทนาของคนไทยสายพันธุ์นี้อะไรบางกลุ่ม และทำความเข้าใจที่มาที่ไป รวมทั้งความหมายบางอย่างของกระแสนี้อะไรบางตัวเท่านั้นเอง

ตอนนี้ผมรู้สึกที่ผมทำได้แค่นี้ ถ้าคุณผู้อ่าน อาจารย์ พี่น้องและเพื่อนพ้องร่วมวงวิชาการ หรือใครต่อใครมองเห็นว่า ผมควรจะทำอย่างไรดีเพื่อจะสลดความหวั่นใจและลี้เลสงสัยของตัวเองออกไป โปรดอย่าได้เกรงใจ “ช่วยให้คำแนะนำผมด้วยครับ” เพราะผมจำเป็นต้องคิดทบทวน และเรียนรู้เพิ่มเติมโดยการ “ติดต่อและทำต่อ” จากสิ่งต่างๆ ที่ผมนำเสนอในเอกสารวิชาการฉบับนี้อย่างแน่นอนในอนาคตอันใกล้

ผมขอขอบพระคุณคณะกรรมการเตรียมงานประชุมทางวิชาการระดับชาติทางมานุษยวิทยา ครั้งที่ 1 เรื่อง “คนมองคน: ตัวตนและชีวิตสมัยใหม่ในกระแสการเปลี่ยนแปลง” ของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร ภายใต้การนำของอาจารย์ ดร. ปรีดา เลอิมเผ่า กอนันต์คุณและคณะ ที่มอบโอกาสทางวิชาการครั้งนี้ให้ ขอขอบคุณเป็นพิเศษสำหรับห้องสมุดศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร และนฤพนธ์ คิ้ววิเศษที่ประสานงานและเอื้อเพื่อให้ผมได้

ค้นคว้าและยืมหนังสือทางมานุษยวิทยาใหม่ๆ อย่างสม่ำเสมอ ขอขอบคุณสำหรับข้อคิดและความช่วยเหลือทางวิชาการที่ผมได้รับจากอาจารย์สุริยา สมุทคุปดีและจินตนา แก้วกล้า ซึ่งเป็นเพื่อนร่วมงานที่ห้องไทยศึกษานิทัศน์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี สุดท้ายนี้ น่านรวี แทนธรรม และตุ๊กตาให้ความรัก ความหวัง กำลังใจ และบรรยากาศในครอบครัวที่อบอุ่น ซึ่งทั้งหมดนี้แรงบันดาลใจและเบื้องหลังการทำงานทางวิชาการชิ้นนี้และชิ้นอื่นของผมตลอดมา

พัฒนา กิตติอาษา

ท่ามกลางไอแดดที่แผ่ความร้อน

มีนาคม 2545

โลกห้วยยาง, มทส.

โคราชบ้านเอ็ง

สารบัญ

คำนำ.....	2
บทคัดย่อ.....	5
Abstract.....	6
บทที่ 1: บทนำ.....	7
บทที่ 2: อคติและความคับแคบของกระบวนทัศน์ “วัฒนธรรมไทย”.....	14
2.1 มรดกของความคับแคบและอคติ.....	14
2.2 วิธีคิดแบบอาณานิคม.....	18
2.3 อคติและความคับแคบของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมโดยรัฐไทย.....	25
2.4 ความคับแคบของขบวนการวัฒนธรรมประชาชน.....	28
บทที่ 3: ทำไมต้องวัฒนธรรมสมัยนิยม.....	32
3.1 วัฒนธรรมศึกษา.....	32
3.2 วัฒนธรรมสมัยนิยมคืออะไรและทำไม.....	35
บทที่ 4: จับกระแสไทยป๊อป: ชุมทางการต่อสู้ดิ้นรน เพื่ออัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของคนไทยยุคโลกาภิวัตน์.....	45
4.1 กระแสไทยป๊อปหมายเลข 1.....	47
4.2 กระแสไทยป๊อปหมายเลข 2.....	56
4.3 กระแสไทยป๊อปหมายเลข 3.....	68
บทที่ 5: บทสรุป: เสียงพูดของคนไทยสายพันธุ์ป๊อป.....	82
บรรณานุกรม.....	87

บทคัดย่อ

เอกสารทางวิชาการชุดนี้วิเคราะห์กระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมของไทยในช่วงต้นทศวรรษที่ 2540 ผู้เขียนต้องการที่จะวิพากษ์วิจารณ์กระบวนการทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลัก และเปิดพื้นที่ทางวิชาการให้กับการศึกษาวัฒนธรรมสมัยนิยมในวงวิชาการมานุษยวิทยาในประเทศไทย ผู้เขียนเลือกนำเสนอกระแสไทยป๊อปบางส่วน โดยการศึกษาข้อมูลเอกสารที่คุ้นเคยในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะการทำตลาดภาคซื้อเขียนต่างๆ จากหน้าหนังสือพิมพ์รายวัน ประกอบกับการประยุกต์ใช้แนวคิดทางมานุษยวิทยาร่วมสมัยจำนวนหนึ่ง

ประเด็นนำเสนอที่สำคัญในเอกสารทางวิชาการชุดนี้ก็คือ ข้อวิจารณ์ที่ว่ากระบวนการทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักแฝงไว้ด้วยอคติและความคับแคบในการอธิบายพลวัตและความหลากหลายของวัฒนธรรม เนื่องจากกระบวนการดังกล่าวถูกตรึงแน่นไว้ด้วยวิธีคิดแบบอนุรักษนิยมและอำนาจนิยม วัฒนธรรมสมัยนิยมจึงกลายมาเป็นตัวแทนที่สำคัญของ “ความเป็นอื่นในวัฒนธรรมไทย” ดังนั้น จึงไม่มีที่ว่างในปริภูมิของกระบวนการทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักสำหรับวัฒนธรรมสมัยนิยม หรือ “กระแสไทยป๊อป” ที่หล่อเลี้ยงชีวิตประจำวันของคนไทยทั่วประเทศ ผู้เขียนเชื่อว่า กระแสไทยป๊อปเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่เต็มไปด้วยความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง หลากสีสัน และความหมายที่ชีวิตชีวามากที่สุด ผู้คนกลุ่มต่างๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด โดยเฉพาะคนธรรมดาสามัญ ชาวบ้านร้านตลาด วัยรุ่นชายหญิง สาวสำนักงาน แม่ค้า แม่บ้าน ผู้หญิงประเภทสอง ผู้ใช้แรงงาน ชนชั้นกลาง ฯลฯ กำลังเปิดฉากสงครามวาทกรรมที่ไม่มีวันจบโดยการต่อรองและสนทนากับกระบวนการทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักอย่างเข้มข้นและแท้จริง

คำหลัก: วัฒนธรรมสมัยนิยม วัฒนธรรมศึกษา กระแสไทยป๊อป กระบวนการทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักความเป็นอื่นทางวัฒนธรรม

Abstract

This paper presents an analysis of selected popular cultural trends in Thailand in the early 2000s. It criticizes the hegemonic paradigm of the Thai culture, while argues for the dire need to understand the politics of the Thai pop. The author tries to capture the Thai popular cultural voices in the post-1997 economic crisis era through an intensive review of daily newspapers' achieves as well as an assistance of some current anthropological concepts.

It is argued in this paper that the ruling paradigm of the Thai culture is too politicized and narrow, thus, inadequate to cope with an ever-changing and highly diversified nature of the Thai popular culture. Undoubtedly, there is no room for the ordinary, popular voices in the dominant cultural discourses, since they are constantly portrayed by the authorities as fragmented rudiments of "un-Thai otherness" from the outset. While making a lengthy sketch of Thai popular cultural landscape, I believe that the Thai pop is the most colorfully dynamic and liveliest cultural current, in which mostly young women and men are contesting for and constructing their own cultural selves. Despite endless encounters with the authorities' gazes and the untidily fading-away fashion of the popular culture, they are intensively defining and redefining their own generation's cultural identities and place them in juxtaposition to those of the dominant ones.

Keywords: cultural studies, popular culture, Thai pop, dominant/hegemonic/ruling paradigm of the Thai culture

บทที่ 1

บทนำ

เมื่อวันที่ 25 มกราคม 2545 “คมชัดลึก” นื่องใหม่ในวงการหนังสือพิมพ์รายวันของประเทศได้ตีพิมพ์บทความของพระพิพิธธรรมสุนทร ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร เรื่อง “ไทยกำลังถูกกลืนพฤติกรรมและพันธุกรรม” ผู้เขียนใช้บรรยากาศและบริบทของ “วันกองทัพไทย” เป็นเงื่อนไขสำคัญในการวิพากษ์วิจารณ์กระแสวัฒนธรรมวัยรุ่นไทยอย่างตรงไปตรงมา โดยมุ่งหวังที่จะปลุกเร้าและปลุกฝังสำนึกชาตินิยมและความเป็นไทยให้กับคนรุ่นใหม่ ข้อเขียนของท่านส่วนหนึ่งนำเสนอว่า

“...หันมาดูสภาพสังคมไทยในปัจจุบัน ความหลงตัว หลงระเริงของสังคมไทยเปลี่ยนแปลงพันธุกรรมไทย พฤติกรรมไทยอย่างน่ากลัว ทำไมจึงว่า “น่ากลัว” เพราะสภาพปัจจุบัน เรายกย่องชื่นชม “พันธุกรรมนอก พฤติกรรมนอก” จนเป็น “นอกคอก” ไปหมดแล้ว ใครมี “พันธุกรรมนอก พฤติกรรมนอก” เราชื่นชอบชื่นชมกันเหลือเกิน นำมาเชิดชูบูชากันเหลือเกินจนดูถูกดูแคลนความเป็นไทย ไทย เราลืมหมดแล้ว ลืมแดด ลืมดิน ลืมถิ่น ลืมไทย ลืมธง ลืมศีล ลืมธรรม...

ความแปรเปลี่ยน “พันธุกรรม” และ “พฤติกรรม” ปรากฏในวัยรุ่นดังนี้

ใส่รองเท้าดินโต

เหน็บโทรศัพท์มือถือ

ชอบพูดสำเนียงฝรั่ง

ชอบเดินศูนย์การค่า

ชอบใช้สินค้าฝรั่ง

ชอบทำตัวเสเพล

ชอบแต่งตัวใ้ดำ

ชอบเปลี่ยนชุดซ้ำ

ชอบพฤติกรรมเกย์เพศ

ชอบแต่งหน้าทาสี

ใส่ผ้าโจ้วสะตือ

ชอบพูด อื้อหือ...อ้าหา

บ้าคลั่งนักร้อง...ดารา

ชอบนินทาทะเล

ชอบฟังเพลงเย่...เย

ชอบฮาเฮ ผับ...บาร์

ชอบอวดกล้าแข่งขา

ชอบอิจฉาคนดี

ชอบควงลูกเศรษฐี

ชอบเป็นผีพนัน ฯลฯ

คำถามของผมก็คือ ถ้าเราไม่เรียกกระแสป็อบของวัยรุ่นข้างต้นว่าวัฒนธรรม แล้วพฤติกรรมหรือพันธกรรมของใคร ที่ไหน เวลาใด และลักษณะอย่างไรจึงจะเรียกได้ว่าเป็นวัฒนธรรม วัยรุ่นและคนหนุ่มสาวที่อยู่ในกระแสป็อบดังกล่าวกว่าก่อนประเทศต้องกลายเป็น “คนที่มีชีวิตแต่ปราศจากวัฒนธรรม” เพราะพวกเขามีพฤติกรรมทางสังคมและพันธกรรมที่น่ารังเกียจตลึงกันทั้งในสายตาของผู้ใหญ่และผู้มีอำนาจในสังคมไทยใช่หรือไม่ ด้วยวิธีคิดและตรรกะข้อเดียวกันนี้ เพลงลูกทุ่งยอดนิยม “คุณลำไย” ของคุณลูกนก สุภาพร ปันปรี ที่คนไทยเกือบทั้งประเทศนิยมชมชอบก็ไม่เหมาะสมอย่างยิ่งที่จะนับญาติว่าเป็นวัฒนธรรม เพราะเพลงนี้บอกว่า “...เธอหรือจะมี แฟนที่หุ่นดีอย่างฉัน ทรวงทรวงนี้ลูกครึ่งแบบมะริกัน เปลี่ยนสไตล์ทุกวันนำแฟชั่นที่ทันสมัย จมูกคู่สันเป็นคน เส้นผมยังทำไฮโดรด์ กระเป๋าก็ค็อกโคดา[sic] กางเกงก็ยีนส์ลึวาว จะเรียกลำไยคิดดูให้ดี...” (“คุณลำไย” ลูกนก สุภาพร ขับร้อง, ดำริ ธรรมบาล, คำร้อง-ทำนอง, สมปอง เปรมปรีดิ์ เรียบเรียง, 2544) “อา...ฮ้า...ที่แท้ก็คุณลำไยนี่เอง ที่เป็นตัวอย่างของคนไทย พฤติกรรมไทย และพันธกรรมไทยที่กำลังถูกกระแสพฤติกรรมนอกและพันธกรรมนอกครอบงำจนใจหัวไม่ขึ้นในเวลานี้...” “ว้าย...บรรดาเจ้า วัยจีบ แฟนानุแฟนของคุณลำไยทั้งหลาย...รับมาเสียดิ...” “เค๊ะ...เค๊ะ...”

เราน่าจะและควรจะมีคำอธิบายและแนววิเคราะห์เกี่ยวกับกระแสป็อบและแฟชั่นสมัยนิยม รวมทั้งรื้อถอน โหมหน้ำที่แท้จริงของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยที่น่าสนใจและมีพลังมากกว่าเสียงพร่ำบ่นของพ่อแม่ ผู้ปกครอง ครูบาอาจารย์ พระสงฆ์ ข้าราชการประจำ ข้าราชการการเมือง และสื่อมวลชนสายอนุรักษ์นิยม ผมเองก็ไม่ได้คิดว่าความแตกต่างระหว่างวัยและรุ่นอายุของคนในสังคม การโทษยุคสมัยที่เจริญก้าวหน้าด้านเทคโนโลยี การสื่อสาร การบริโภควัฒนธรรมต่างชาติ หรืออิทธิพลของสื่อมวลชนในกระแสบริโภคนิยมจะเป็นคำอธิบายที่เหมาะสมต่อการฉีกการจับไล่ไสส่งกระแสป็อบหรือกระแสแฟชั่นสมัยนิยมทั้งหลายออกจากกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักได้ทั้งหมด

ในบทความวิชาการชิ้นนี้ ผมจะให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์และนำเสนอมุมมองทางวิชาการเกี่ยวกับกระแส “วัฒนธรรมสมัยนิยม” หรือ “วัฒนธรรมประชานิยม” (popular culture)¹ ในสังคมไทยช่วงต้นทศวรรษที่ 2540 ประเด็นปัญหาที่ผมใช้เป็นจุดเริ่มต้นของบทความนี้มีพื้นฐานสำคัญมาจากปัญหาทางวิชาการที่ผมเรียกใน

¹ การบัญญัติศัพท์คำว่า “popular culture” ในภาษาไทยยังไม่ลงตัวมากแก่ทั้งในวงวิชาการและวงการสื่อสารมวลชน กาญจนา แก้วเทพ (2544:267) ใช้คำว่า “วัฒนธรรมของประชาชน” (popular culture) ตามแนวคิดของ Antonio Gramsci ภัทร ด้านอุตรา (2541:351-63) ไม่ใช้คำภาษาไทยเลย แต่เรียกว่า “popular culture” วิริยะ สว่างโชติ (2542:270) ใช้คำว่า “วัฒนธรรมประชาชน” แทนคำว่า “popular culture” และใช้คำว่า “วัฒนธรรมสมัยนิยม” แทนคำว่า “pop culture” วุฒิชัย กฤษณะประกรกิจและคณะ (2545:135-41) ใช้คำทับศัพท์ว่า “ป๊อปคัลเจอร์” ในบทความนี้ ผมใช้คำว่า “วัฒนธรรมสมัยนิยม” “วัฒนธรรมประชานิยม” “กระแสป็อบ” หรือ “กระแสไฮโปป” สลับกันไปมาในความหมายของ Mukerji and Schudson (1991 cited in Harrington and Beilby 2001:2) ที่บอกว่า “...วัฒนธรรมสมัยนิยม หมายถึงความเชื่อและปฏิบัติการ รวมถึงสิ่งของต่างๆ...ที่ได้รับการยอมรับหรือได้รับการนิยมน้อยกว่าหลายโดยประชากรกลุ่มหนึ่ง”

ที่นี้ว่า “ความคับแคบของกระบวนทัศน์วัฒนธรรม”² ในแวดวงวิชาการทางสังคมศาสตร์ หน่วยงานราชการ สื่อมวลชน และสาธารณชนทั่วไป กล่าวคือ ความหมายของคำว่า “วัฒนธรรม” ทั้งในระดับวาทกรรมและระดับปฏิบัติการที่สังคมไทยยอมรับกันอยู่ในเวลานี้ เป็นความหมายที่ถูกสร้างขึ้นด้วยเครื่องมือและเป้าหมายทางการเมืองและทางวิชาการที่แฝงไว้ด้วยอคติ ความคับแคบ และขีดจำกัดในการทำความเข้าใจกระแสการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมร่วมสมัย

ความหมายทั่วไปของวัฒนธรรมในภาษาไทยและสังคมไทยของเรานั้น มักจะแฝงไว้ด้วยขีดจำกัดและความคับแคบ บางครั้งก็ตีเงินเสียงจนแทบจะไม่เหลือพื้นที่ให้กับสิ่งที่ผมเรียกในบทความนี้ว่า “วัฒนธรรมสมัยนิยม” สังคมไทยรวมทั้งวงวิชาการไทยดูเหมือนว่าจะบูชาวัฒนธรรม ยกย่องคุณค่าทางวัฒนธรรม อนุรักษ์สืบสานวัฒนธรรม และบริโภควัฒนธรรมจนเกินพอดี (cf. สมชัย ใจดี และยรรยง ศรีวิริยาภรณ์ 2535) หรือไม่เช่นนั้นก็ให้ความหมายของวัฒนธรรมในลักษณะที่กำกวมและคลุมเครือ วัฒนธรรมอาจหมายถึงอะไรก็ได้ที่เป็นวิถีชีวิต เป็นระบบความสัมพันธ์ เป็นสิ่งที่สังคมยอมรับ สืบทอด และปฏิบัติต่อกันเรื่อยมาจนเป็นประเพณี จนเป็นที่เข้าใจกันว่า วัฒนธรรมเป็นอะไรก็ได้ที่มนุษย์สร้างขึ้น ได้มาโดยการเรียนรู้ และใช้ชีวิตในสังคม นักเรียนทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะนักมานุษยวิทยาและนักสังคมวิทยาหลายท่าน (cf. จามพิศ สัตย์สงวน 2538, ธิดา สาระยา 2539, บศ สันตสมบัติ 2540, Giddens 1996, Haviland 1989) ได้สรุปคำนิยามของวัฒนธรรมอย่างกว้างๆ ว่า แทบทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นพฤติกรรมและผลงานของมนุษย์สามารถจัดเข้าอยู่ในสารบบของ “วัฒนธรรม” ได้แทบทั้งนั้น ผมเห็นว่า นักเรียนวัฒนธรรมเหล่านั้นอาจจะลืมหรือมองข้ามไปว่า มีผลงานสร้างสรรค์และวิถีชีวิตของมนุษย์ที่เป็นสมาชิกของสังคมไทยบางกลุ่ม บางเพศ บางวัยจำนวนมากกำลังต่อสู้ดิ้นรนอย่างหนักหน่วงอยู่ในสังคมไทยยุคโลกไร้พรมแดน เพราะไม่ได้รับการนิยามว่าเป็นวัฒนธรรม แม้ว่าผลงานสร้างสรรค์และวิถีชีวิตเหล่านั้นจะได้รับความนิยมชมชอบและเกิดขึ้นในบริบทชีวิตประจำวัน แต่ก็ถูกกีดกันออกจากความหมายและปฏิบัติการทางวาทกรรมของวัฒนธรรมไทย กล่าวให้ชัดเจนก็คือ ผมมองเห็นว่า สังคมไทยของเรามักจะไม่มีที่ว่างในกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยสำหรับผลงานสร้างสรรค์ วิถีชีวิต หรือระบบการให้คุณค่าของคนไทยบางกลุ่ม โดยเฉพาะกลุ่มคนหนุ่มสาว วัยรุ่น หรือคนชายขอบกลุ่มต่างๆ ทั้งที่เปิดเผยตัวเองและหลบซ่อนอยู่ในซอกหลืบต่างๆ ของสังคมไทยยุคโลกาภิวัตน์

ในบทความนี้ผมต้องการชี้ให้เห็นว่า วัฒนธรรมไทยของเราไม่เพียงแต่ไม่ได้นับรวมบรรดา “กระแสสมัยนิยม” “กระแสแฟชั่น” หรือ “กระแสป๊อป” ต่างๆ ที่เกิดขึ้น เปลี่ยนแปลง หรือเลื่อนความนิยมไปตามยุคตามสมัยไว้ในตัวเท่านั้น หากยังมองผลงานสร้างสรรค์หรือวิถีชีวิตสมัยนิยมว่า เป็นภัยคุกคาม (threat) ต่ออัต

² การใช้คำว่า “ความคับแคบ” ในการวิพากษ์วิจารณ์ทัศนคติทางวิชาการปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในงานเขียนของสุริรัช หวังแก้ว (2543) ซึ่งแสดงให้เห็นขีดจำกัดของมโนทัศน์และกระแสนีโอโลกาภิวัตน์ ผมเห็นว่าแง่มุมในการวิพากษ์วิจารณ์ลักษณะนี้สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการทำความเข้าใจการเมืองและเป้าหมายมโนทัศน์ “วัฒนธรรม” ในบริบทของสังคมไทยให้ชัดเจนและได้มุมมองทางวิชาการที่เฝ้ามองเพิ่มมากขึ้น

ลักษณะไทย ความเป็นไทย และวัฒนธรรมไทย ซึ่งภัยคุกคามที่ว่ามีที่มาจากวัฒนธรรมต่างชาติหรือความคิด ปกติทางพฤติกรรมของคนบางกลุ่มบางกระแสที่ควรจะได้รับจัดการปรับเปลี่ยนหรือปรับปรุงเสียใหม่ให้ถูกต้อง ดีงาม และเหมาะสมกับวัฒนธรรมไทย ผมไม่เห็นด้วยกับนิยาม คำอธิบายและแนวคิดกระแสหลักในการ วิเคราะห์วัฒนธรรมดังกล่าว

ในการวิเคราะห์และนำเสนอความหมายของวัฒนธรรมสมัยนิยมของไทยในทศวรรษที่ 2540 ผมตั้งคำถามว่า วัฒนธรรมสมัยนิยมคืออะไรและสำคัญอย่างไรในทางวิชาการ โดยเฉพาะวิชามานุษยวิทยาสาขาสกุลหลัง ท้นสมัยนิยมและหลังโครงสร้างนิยม ทำไมนักมานุษยวิทยาและนักวิชาการสาขาที่เกี่ยวข้องควรจะหันมาให้ความสนใจวัฒนธรรมสมัยนิยมมากขึ้น ความคับแค้นของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยคืออะไรและมีที่ไปที่ไปอย่างไร วัฒนธรรมสมัยนิยมได้รับผลกระทบจากความคับแค้นของกระบวนทัศน์หลักดังกล่าวอย่างไร และใน กระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมไทยร่วมสมัยที่ผมคัดเลือกมานำเสนอในบทความนี้บอกอะไรกับสังคมไทยได้บ้าง โดยเฉพาะภายใต้บริบททางเศรษฐกิจและการเมืองไทยยุคหลังวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจเดือนกรกฎาคม 2540 เราสามารถอ่านความหมายทางวิชาการอะไรได้บ้างจากผลงานสร้างสรรค์และวิถีชีวิตที่ถูกมองข้ามจากนิยาม วัฒนธรรมกระแสหลัก

ประเด็นนำเสนอที่สำคัญในบทความนี้คือ ผมพยายามจะชี้ให้เห็นว่า ประการแรก กระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยได้ผลิตวาทกรรมที่แฝงไว้ด้วย “อคติ” และ “ความคับแค้น” ในแง่ของการปฏิเสธผลงานสร้างสรรค์ และวิถีชีวิตร่วมสมัย โดยเฉพาะส่วนที่ได้รับความนิยมชมชอบอย่างแพร่หลายโดยชาวบ้านร้านตลาดและคน ธรรมดาสามัญในสังคม วาทกรรมวัฒนธรรมไทยถูกผลิตขึ้นโดยชนชั้นผู้นำและปัญญาชนเพื่อใช้เป็นเครื่องมือ สำคัญในการสร้างชาติ โดยใช้อำนาจฐานปรัชญาและอุดมการณ์ของชาติตะวันตกในยุคล่าอาณานิคมเป็นรากฐาน แนวคิดและแบบอย่างที่สำคัญ การผลิตซ้ำอุดมการณ์วัฒนธรรมไทยในความหมายใกล้เคียงกับอารยธรรมนับตั้งแต่ สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาส่งผลให้กระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองและทางวิชาการอย่างต่อเนื่อง วาทกรรมวัฒนธรรมไทยจึงเป็นผลผลิตของความทันสมัย แต่ถูกทำให้มีเนื้อหาที่เน้นความ สำคัญของอุดมการณ์อนุรักษนิยมและการธำรงโครงสร้างอำนาจของชนชั้นนำของไทยอย่างยิ่ง

ประการที่สอง เดิมทีเดียว วาทกรรมวัฒนธรรมไทยแทบจะไม่มีที่ว่างให้กับวัฒนธรรมสมัยนิยมหรือ ประชานิยม แต่ในบริบทของสังคมโลกและสังคมไทยยุคโลกาภิวัตน์ การสนทนาตอบโต้ ต่อรอง และเบียดขับ ระหว่างวัฒนธรรมไทยกระแสหลักกับวัฒนธรรมสมัยนิยมอย่างเข้มข้นได้ส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยนครั้งใหญ่ ในปริบทวัฒนธรรมไทย ภาพของวัฒนธรรมสมัยนิยมที่เคยถูกทับซ้อนหรือกดบังคับไว้เริ่มมีพื้นที่ของตัวเอง ทั้งนี้เพราะความเจริญก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสาร บทบาทของสื่อมวลชนสมัยใหม่ และกระแสบริโภคนิยมในสังคม

ประการสุดท้าย จากการอ่านบททวนและเลือกนำเสนอกรณีตัวอย่างของวัฒนธรรมสมัยนิยมของไทยจำนวนหนึ่ง ผมนำเสนอว่า พื้นที่ของวัฒนธรรมสมัยนิยมดังกล่าวเป็นเวทีที่มีการต่อสู้ คัดสรร ตัดกรอง และแสวงหาตัวตนและอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของคนรุ่นใหม่อย่างเข้มข้น ทศวรรษที่ 2540 เป็นช่วงเวลาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมไทยร่วมสมัยอาจจะต้องบันทึกไว้ว่า ป้อมปราการของกระแสวิถีวัฒนธรรมไทยกระแสหลักอาจจะถึงคราวที่ต้องปรับกระบวนคิดครั้งสำคัญ วัฒนธรรมสมัยนิยมไม่เพียงแต่บอกเล่าเรื่องราวของช่องว่างระหว่างวัยและรุ่นของคนในสังคมไทย หากยังชี้ให้เห็นเป็นนัยด้วยว่า เนื้อหาและแนวโน้มของกระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมอาจจะเป็นการพลิกเปลี่ยนโฉมหน้าใหม่และสร้างระบบคุณค่าของวัฒนธรรมไทยในอนาคตก็เป็นได้

ผมเขียนบทความนี้ขึ้นมาจากการอ่านบททวนและค้นหาแง่มุมมองต่างๆ จากวรรณกรรมทางมานุษยวิทยาาร่วมสมัยในสายสกุลมานุษยวิทยาหลังทุนสมัยนิยม หลังโครงสร้างนิยม และวัฒนธรรมศึกษาจำนวนหนึ่ง ขณะเดียวกันผมก็ได้ลงมือค้นคว้าทำวิจัยเอกสารในห้องสมุด ทั้งที่ห้องสมุดของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร ห้องสมุดมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี และห้องสมุดส่วนตัวของผมเอง ในการคัดเลือกและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับกรณีวัฒนธรรมสมัยนิยมต่างๆ ที่ปรากฏในบทความนี้ ผมและผู้ช่วยวิจัย (จินตนา แกล้วกล้า) ได้ช่วยกันคัดสรรและทำกฤตภาคบทความ สารคดี รายงานข่าวและข้อเขียนอื่นๆ จากภาคหนังสือพิมพ์รายวัน และรายสัปดาห์จำนวนหนึ่ง เช่น มติชนรายวัน มติชนสุดสัปดาห์ สยามรัฐรายสัปดาห์ ไทยรัฐ เดลินิวส์ บ้านเมือง ผู้จัดการรายวัน และคมชัดลึก ระหว่างปี 2540-2545 ควบคู่ไปกับการอ่าน จับใจความ และคิดวิเคราะห์เพื่อค้นหาประเด็นและความหมายทางวิชาการ

ผมอยากจะชี้แจงด้วยว่า ผมไม่ได้มีเจตนาที่จะรวบรวมและศึกษากรณีวัฒนธรรมสมัยนิยมของไทยเชิงสำรวจอย่างเป็นระบบในระดับภาพรวมแต่อย่างใด ผมทำได้เพียงแค่รวบรวม คัดเลือก และนำเสนอกรณีศึกษากระแสโปปต่างๆ ด้วยเหตุผลทางวิชาการ ความอยากรู้อยากเห็น และความสนใจส่วนตัวเป็นหลัก ที่สำคัญผมเห็นด้วยกับข้อความที่ว่า “การพูดถึงโปปคัลเจอร์ทั้งหมด...เป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ เราทำได้แค่เพียงพูดถึงมันกว้างๆ และหยิบยกตัวอย่างคร่าวๆ บางประการมาเป็นตัวแทนเพื่อช่วยในการอธิบาย[ปรากฏการณ์หรือกระแสสมัยนิยมทั้งหลาย] เช่น เพลงโปป นวนิยายชายดี สครหลังข่าว ภาพยนตร์[ทำรายได้]ดีอันดับ...กางเกงยีนส์ลีวาย คาลวิน ไกลน์ โลโก้แม็คโดนัลด์ หรือรูปนางพรายทะเลบนถ้วยกาแฟสตาร์บัคส์ ฯลฯ” (วุฒิชัย กฤษณะประกรกิจและคณะ 2545:137)

ข้อเสนอทางวิชาการและกระบวนการในการคิดวิเคราะห์ สังเคราะห์และนำเสนอประเด็นต่างๆ ในบทความนี้เจ้ไปเพื่อเรียกร้องและเปิดพื้นที่ทางวิชาการ โดยเฉพาะในสาขาวิชามานุษยวิทยาสำหรับการศึกษาวัฒนธรรมสมัยนิยมของไทยให้คึกคักและมีชีวิตชีวาเพิ่มมากขึ้น ในท่ามกลางกระแสโปปและกระแสแฟชั่นสมัยนิยมทั้งหลายกำลังไหลหลากท่วมท้นพื้นที่สาธารณะและแทรกตัวอยู่ในแทบทุกอณูของปริภูมิชีวิตประจำวันของสังคมไทยปัจจุบัน นักเรียนมานุษยวิทยาอาจจะต้องเท่าทันกระแสการเปลี่ยนแปลงทางวิชาการ โดยการเพิ่มเติม

แนวการวิเคราะห์และมุมมองทางทฤษฎีใหม่ๆ ลงไปในงานเขียนที่เคยเคร่งครัดและหนักแน่นอยู่กับข้อมูลสนามที่ผูกติดอยู่กับวัฒนธรรมหลวงและวัฒนธรรมราชสำนักมานาน ผมเชื่อว่าวัฒนธรรมสมัยนิยมกำลังทำให้ปรากฏหรือเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างเมืองกับชนบท ชนชั้นสูงกับชาวบ้านร้านค้า หรือวัฒนธรรมประเพณีนิยม/ท้องถิ่นนิยมกับวัฒนธรรมต่างชาติพร่าเลือนไป ขณะเดียวกันก็ได้สร้างกระแสที่หลากหลาย ทับซ้อน และสั่นไหวให้กับปริบทวัฒนธรรมไทยมากขึ้นเป็นลำดับ ข้อเสนอทางวิชาการต่างๆ ที่ปรากฏในบทความนี้ได้รับการจัดวางไว้เพื่อสนทนา ตอบโต้ และสะท้อนแย้งคิดบางประการต่อกระบวนการทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักที่ปรากฏอยู่ในวงวิชาการ แวดวงสื่อมวลชน หน่วยงานราชการ และสาธารณชนไทยเป็นสำคัญ

บทที่ 2

ความคับแคบ อคติ และขีดจำกัดของกระบวนทัศน์ “วัฒนธรรมไทย”

การทำความเข้าใจที่มามีไปของความคับแคบ อคติ และขีดจำกัดของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทย โดยเฉพาะในส่วนที่ได้ชื่อว่าเป็นกระแสหลักนั้น เป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน เพราะกระแสแนวคิดและแนวปฏิบัติต่างๆ เกี่ยวกับวัฒนธรรมมีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และสลับซับซ้อนอยู่ในตัว บางครั้ง ลำพังการทำความเข้าใจวัฒนธรรมไทยโดยการจัดแบ่งลำดับยุคตามเส้นแบ่งเวลาจากอดีตถึงปัจจุบัน หรือจากปัจจุบันย้อนกลับไปในอดีตก็ไม่อาจช่วยให้เรามองเห็นสิ่งที่เราต้องการมากนัก ผมนำเสนอในที่นี้ว่า ความคับแคบและอคติทั้งในเนื้อหาและแนวคิดหลักในกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยมีรากเหง้าที่ฝังลึกอยู่ในเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ วิธีคิดและวิธีการให้ความหมายและใช้ประโยชน์จาก “วัฒนธรรม” ของชนกลุ่มต่างๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องและเกี่ยวเนื่องทับซ้อนกันภายใต้บริบทของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยของสยามประเทศนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ดังต่อไปนี้

1. ชนชั้นผู้นำสยามรับเอา “มรดกความคับแคบและอคติ” ในการนิยามวัฒนธรรมในนามของอารยธรรมหรือความศิวิไลซ์มาจากมหาอำนาจยุโรปในคริสต์ศตวรรษที่ 19
2. ชนชั้นผู้นำและรัฐบาลไทยให้ความหมาย และใช้ประโยชน์จากกระบวนทัศน์วัฒนธรรมแบบ “อณานิคม”
3. กระบวนทัศน์วัฒนธรรมนิยมของระบอบราชการไทย รวมทั้งการอนุรักษ์และสืบสานวัฒนธรรมในความหมายของ “ของเก่า” “สินค้ำ” และ “ภูมิปัญญาพื้นบ้าน/ท้องถิ่น” ในความหมายที่คับแคบเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การท่องเที่ยว และการหารายได้ที่เป็นตัวเงิน โดยเฉพาะในช่วง 2-3 ทศวรรษหลังสุด
4. ความคับแคบและอคติในการต่อสู้ทางการเมืองและอุดมการณ์เพื่อวัฒนธรรมประชาชนและวัฒนธรรมพื้นบ้านของปัญญาชนและนักวิชาการไทยฝ่ายก้าวหน้า

ผมจะอธิบายเกี่ยวกับรากเหง้าของความคับแคบ อคติ และขีดจำกัดที่แฝงเร้นอยู่ในกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักดังต่อไปนี้

2.1 มรดกของความคับแคบและอคติ Raymond Williams นักวิจารณ์วรรณกรรมและนักกิจกรรมเพื่อชนชั้นผู้ใช้แรงงานที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้บุกเบิกคนสำคัญในวงวิชาการด้านวัฒนธรรมศึกษาของอังกฤษ ได้กล่าวถึงมโนทัศน์วัฒนธรรมไว้ว่า “...วัฒนธรรมเป็นหนึ่งในสองหรือสามคำที่มีความหมาย การใช้ และความเป็นมา)ซับซ้อนที่สุดในภาษาอังกฤษ ที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งมาจากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของคำนี้ในหลายๆ ภาษาของยุโรป แต่เหตุผลสำคัญที่ทำให้คำนี้ซับซ้อนมาก น่าจะเป็นเพราะว่าคำนี้ได้รับการยอมรับและถูกนำไปใช้งานในฐานะที่เป็นมโนทัศน์หลักในหลากหลายสาขาวิชาและระบบความคิดที่แตกต่างกันและไปด้วยกันไม่ได้

เลย...” [ยกตัวอย่าง เช่น ประวัติศาสตร์ ปรัชญา ศาสนา วรรณคดี สังคมวิทยา มานุษยวิทยา เกษตรศาสตร์ ชีววิทยา พันธุกรรมศาสตร์ ฯลฯ] (Williams 1976:87) ในข้อเขียนสั้นๆ ของท่าน Williams ให้คำอธิบายเกี่ยวกับที่มาที่ไปและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของการใช้คำนี้ในบริบททางวิชาการและภูมิปัญญาของยุโรปอย่างละเอียด แต่ประเด็นที่ผมให้ความสนใจและเห็นว่าเกี่ยวข้องกับกำเนิดและพัฒนาการของมนทัศน์วัฒนธรรมในสังคมไทยน่าจะอยู่ที่แนวคิดและมุมมองเกี่ยวกับวัฒนธรรมของท่าน ซึ่งผมอ่านจับใจความและหยิบยกมานำเสนอตามความเข้าใจของตนเองดังต่อไปนี้

ประการแรก ความหมายของ “วัฒนธรรม” ในยุคสมัยใหม่ที่เกี่ยวข้องกับ “อารยธรรม” (civilization) และ “การปลูกฝังความเจริญงอกงาม” (cultivation) เริ่มปรากฏในคริสต์ศตวรรษที่ 16 แต่ทั้งปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดนับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา พัฒนาการดังกล่าวเกิดขึ้นคล้ายคลึงกันทั้งในภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมัน

ประการที่สอง การใช้ความหมายของ “วัฒนธรรม” ในความหมายเดียวกับอารยธรรมและการปลูกฝังความเจริญงอกงามเป็นรากฐานสำคัญของกระบวนทัศน์ทางทฤษฎีแบบวิวัฒนาการนิยมและวิวิธคติที่มองว่าสังคมและเชื้อชาติของยุโรปเป็นยอดปิรามิดของความเจริญ (Eurocentrism) ซึ่งมีอิทธิพลสูงสุดในวงวิชาการของยุโรปในช่วงเวลาดังกล่าว กระบวนทัศน์ข้างต้นนี้ได้สร้างความชอบธรรมทางการเมืองให้กับลัทธิล่าอาณานิคมและการขยายอิทธิพลทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมของชาติมหาอำนาจในทวีปยุโรปไปทั่วโลก วิชาการสาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์หลายแขนงโดยเฉพาะมานุษยวิทยาที่เติบโตขึ้นมาจากการศึกษาวัฒนธรรมในความหมายของอารยธรรมแบบสากลนิยม (universalism) ก่อนที่จะพัฒนามาเป็นการศึกษาวิถีชีวิตของคนเฉพาะกลุ่ม เฉพาะสังคมวัฒนธรรม และเฉพาะสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ (particularism) ในเวลาต่อมา รวมทั้งข้อถกเถียงที่ว่านักมานุษยวิทยาควรจะเน้นศึกษาวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นระบบการผลิตเชิงวัตถุ (material production system) หรือระบบสื่อความคิดหรือความหมายผ่านการใช้สัญลักษณ์ (signifying or symbolic system)¹

ประการที่สาม การใช้คำว่า “วัฒนธรรม” ในภาษาอังกฤษเต็มไปด้วยข้อถกเถียงและโต้แย้งอย่างเผ็ดร้อน (hostility) นับตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา เหตุผลสำคัญก็คือ วัฒนธรรมได้รับการนิยามและใช้ในความหมายที่เกี่ยวข้องกับการสนับสนุนอุดมการณ์ของชนชั้นสูงและการต่อต้านการใช้คำนี้ในการปลุกกระดมชวนเชื่อของเยอรมันในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 1 ประเด็นสำคัญที่เป็นเหตุให้คำนี้

¹ กาญจนา แก้วเทพ (2544:8-16) แบ่งชุดการศึกษาความหมายของวัฒนธรรมเชิงประวัติศาสตร์ออกเป็น 4 ชุด ได้แก่ (1) ชุดวางรากฐานในสมัยกรีก (2) ชุดวัฒนธรรมชั้นสูง (Elite) ในยุโรปจนถึงความรุ่งเรืองของการล่าอาณานิคม (3) ชุดวัฒนธรรมเสมอภาค (Egalitarian) นำไปสู่ทฤษฎีวิชาการทางมานุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะมานุษยวิทยา และ (4) ชุดวัฒนธรรมในแง่ของกระบวนการและการต่อสู้ ซึ่งเป็นที่มาของสำนักวัฒนธรรมศึกษา (Cultural Studies) ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 20 จนถึงปัจจุบัน

ตกเป็นเป้าหมายของการวิพากษ์วิจารณ์ อาจเนื่องมาจากการให้คำนิยามที่ว่า (1) วัฒนธรรมเป็นเรื่องของความรู้และศิลปะวิทยาการขั้นสูงที่เหนือกว่า[คนอื่น] (superior knowledge) (2) ลักษณะนิสัยที่ได้รับการศึกษาอบรมมาเฉพาะ สั่งสอนมาเป็นอย่างดี (refinement) และ(3) การแบ่งแยกอย่างชัดเจนระหว่างศิลปะของชนชั้นสูง (high art) กับศิลปะและสื่อบันเทิงของสามัญชนทั่วไป (popular art and entertainment) พูดยให้ชัดเจนก็คือ มโนทัศน์วัฒนธรรมถูกโจมตีเพราะวัฒนธรรมถูกผูกขาดการนิยามและใช้ในความหมายที่เอื้อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคมของชนชั้นสูง ชนชั้นผู้ปกครอง และชนชั้นผู้นำ ในขณะที่วิถีชีวิตของชนธรรมดาสามัญ ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมถูกมองข้าม ได้รับการดูถูกเหยียดหยาม หรือไม่ได้รับพิจารณาว่าเป็นวัฒนธรรม

ความหมายของ “วัฒนธรรม” ที่กล่าวมาข้างต้นย่อมตกทอดถึงวิชามานุษยวิทยา ซึ่งเริ่มก่อร่างสร้างตัวขึ้นในราวกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 อย่างเลี่ยงไม่พ้น คำนิยามแรกสุดของ “วัฒนธรรม” ที่สร้างขึ้นโดยนักมานุษยวิทยาเป็นของ Edward B. Tylor ในปี 1871 ระบุว่า “วัฒนธรรม หมายถึง องค์รวมที่ซับซ้อน ซึ่งรวมถึงความรู้ ความเชื่อ ศิลปะ จริยธรรม กฎหมาย ประเพณี และความสามารถหรืออุปนิสัยอื่นๆ ที่มนุษย์ได้มาโดยการเป็นสมาชิกของสังคม” (อ้างใน Carrithers 1997:98) แม้ว่าวงวิชาการสาขามานุษยวิทยาจะผลิตความหมายและแนวการศึกษาวิเคราะห์จำนวนมากรวมทั้งมีประเด็นโต้แย้งต่างๆ ในระยะเวลาที่ผ่านมา แต่คำนิยามของ Tylor เรียกได้ว่ามีความเป็นอมตะและสะท้อนมุมมองของนักมานุษยวิทยาที่มีต่อวัฒนธรรมได้อย่างชัดเจน นักมานุษยวิทยารุ่นต่อๆ มาอาจจะมองวัฒนธรรมแตกต่างกันออกไปตามแนวคิดทฤษฎี อุดมการณ์ทางการเมือง และข้อมูลสนามที่ตนเองศึกษา แต่โดยรวมแล้วนักมานุษยวิทยาร่วมสมัยมักจะพิจารณาวัฒนธรรมใน 3 ลักษณะ ได้แก่ วัฒนธรรมเป็นระบบของสัญลักษณ์ (a system of symbols) วัฒนธรรมเป็นเรื่องของวัตถุและการปรับตัว (material dimension and adaptation) และวัฒนธรรมเป็นเรื่องของการตีความเพื่อค้นหาความหมาย (an interpretation in search of meaning) (Carrithers 1997:98-101) ความหมายของวัฒนธรรมที่วนเวียนนี้ได้ว่า ครอบคลุมมิติต่างๆ เกี่ยวกับวัฒนธรรม ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปในวงวิชาการมานุษยวิทยานานาชาติร่วมสมัยพอสมควร ในตำรามาตรฐานทางมานุษยวิทยาและสังคมวิทยา เช่น “Anthropology” (Haviland 1989) “Sociology” (Giddens 1996) ต่างก็ให้ความหมายของวัฒนธรรมในลักษณะที่ใกล้เคียงกัน กล่าวคือ ให้ความสำคัญกับวิถีชีวิตและผลงานการสร้างสรรค์ของมนุษย์ในระดับองค์รวม มองว่าวัฒนธรรมมีทั้งที่เป็นคุณค่านามธรรมและพฤติกรรมทางสังคมที่เป็นรูปธรรม ซึ่งได้มาโดยการเรียนรู้ในฐานะที่เป็นสมาชิกของสังคม

คุณูปการของข้อเขียนชิ้นนี้ของ Williams (1976) และ Carrithers (1997) ได้ช่วยคลี่คลายปัญหาที่ผุดขึ้นมาในบทความนี้หลายประการ ความเข้าใจมโนทัศน์วัฒนธรรมในบริบททางประวัติศาสตร์ของสังคมยุโรปที่ทำให้กำเนิดคำนี้และการใช้คำนี้ในวงการมานุษยวิทยานานาชาติ จะเป็นกุญแจดอกสำคัญในการตอบคำถามว่าทำไมกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยจึงแฝงไว้ด้วยความคับแคบ อคติบางอย่างและขีดจำกัด ผมจะใช้แง่คิดข้างต้นนี้เป็นเครื่องนำทางย้อนกลับไปพิจารณาต้นกำเนิดของมโนทัศน์อารยธรรมหรือความศิวิไลซ์ และวัฒนธรรม ณ จุดเริ่ม

ต้นยุคแห่งความทันสมัยของสยามประเทศ โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ หรือรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา เมื่อพิจารณาต้นกำเนิดของชุดวโนทัศน์ที่ว่านี้ในบริบททางประวัติศาสตร์ชาติไทยสมัยใหม่อาจจะช่วยให้เรามองเห็นและเข้าใจความคับแคบ อคติและขีดจำกัดของมโนทัศน์วัฒนธรรมไทย เพราะว่า ผู้นำและปัญญาชนชาวสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ต่างก็ปักใจเชื่อและยอมรับอย่างมั่นคงว่า อารยธรรม หรือความศิวิไลซ์ (วัฒนธรรมในเวลาต่อมา) ล้วนแต่เป็นของคิมิประโยชน์ในทางโลก เป็นเครื่องแสดงถึงความเจริญงอกงาม และการอบรมบ่มเพาะปลูกฝังมาดีทั้งในระดับชาติและระดับบุคคล ความหมายที่วโนทัศน์ก็คือ การนิยามวัฒนธรรม 3 ข้อ (superior knowledge, refinement, and distinction between high art and popular art/entertainment) ซึ่งเต็มไปด้วยข้อถกเถียงและโต้แย้งในทวีปยุโรปในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 นั่นเอง

ทวิศักดิ์ เผือกสม (2541:253-313) แสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนและกระบวนการสร้างวาทกรรมเพื่อทำอารยธรรม “ตะวันตกให้เป็นตะวันออก” (Orientalizing the Occidental) ของชนชั้นผู้นำสยามในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ผู้นำของสยามในเวลานั้น โดยเฉพาะรัชกาลที่ 4 และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค) มีบทบาทสำคัญในการคัดสรร คัดเลือก ให้คำอธิบาย และตอบโต้กับความรู้และอารยธรรมตะวันตกที่สยามควรรับเข้ามา แม้ว่าในสมัยแรกๆ สยามเชื่อมั่นว่าความรู้ในทางธรรมของตนเหนือกว่าความรู้ในทางโลกย์ของตะวันตก แต่ในระยะเวลาต่อมา โดยเฉพาะช่วงหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ในสมัยรัชกาลที่ 5 และบทบาทในการบริหารบ้านเมืองของเจ้านายรุ่นใหม่ที่ได้รับการศึกษาจากประเทศยุโรป จิตสำนึกเกี่ยวกับสถานะภาพของตัวเองดังกล่าวเริ่มสั่นคลอนและเปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัด สยามเปิดรับและยอมรับความเหนือกว่าและยิ่งใหญ่พลังอำนาจของความรู้ทางโลกจากตะวันตกเรื่อยมา ความอ่อนแอและไร้พลังทางปัญญาของสยามในการทำตะวันตกให้เป็นตะวันออกได้กลายมาเป็นปัญหาใหญ่ และเป็นประเด็นคำถามสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทยสมัยใหม่

ข้อคิดบางประการที่ผมได้เรียนรู้จากบทความของทวิศักดิ์ เผือกสม (2541) ก็คือ ในการนำสยามไปเชื่อมโยงหรือเป็นตัวแทนของวาทกรรมตะวันตกตามความคิดของ Edward Said นั้น เราจะต้องอธิบายให้ได้ว่า “ตะวันตก” ในกรณีนี้มีลักษณะเฉพาะทางประวัติศาสตร์ การเมืองวัฒนธรรม และกาลเวลาเป็นอย่างไร ความเป็นตะวันตกในที่นี้ น่าจะเกิดจากมุมมองของตัวนักเรียนประวัติศาสตร์แต่ละคนมากกว่าอย่างอื่น ไม่ใช่ “ตะวันตก” ในสายตาของประเทศอาณานิคมหรือในสายตาของชนชั้นผู้นำของสยามในคริสต์ศตวรรษที่ 19 นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาว่าทหกรรมการทำตะวันตกให้เป็นตะวันออกในกรณีข้างต้น จะเห็นได้ว่า เมื่อเราพิจารณาบริบทแวดล้อมทางประวัติศาสตร์ให้กว้างกว่าการถกเถียงในแวดวงของชนชั้นผู้นำและปัญญาชนแล้ว จะเห็นได้ว่า สยามยอมรับความยิ่งใหญ่ของตะวันตกอย่างชัดเจนในแง่ของการบริโภคสินค้าและบริการที่ทันสมัยจากยุโรป บางทีข้อสรุปที่ว่าความรู้ทางธรรมของสยามที่เหนือกว่าความรู้ทางโลกของฝรั่งนั้น อาจจะเป็นเพียงตรรกะที่มี

¹ก.ศ.ร. กุณฑลปัญญาชนแกนสำคัญสมัยรัชกาลที่ 4-5 ใช้คำว่า “สivilized” หรือ “คนสivilized” (อ้างในเจิดา สาระยา 2539:68)

ชนชั้นสูงและปัญญาชนจำนวนน้อยเท่านั้นที่มองเห็นและเข้าใจ ในขณะที่คนสยามแทบทุกคนชั้นต้นตื้น ดันตะลึง ทึ่ง และจนสนทนากับความวิเศษมหัศจรรย์ของเทคโนโลยีหรือสินค้าบริการจากตะวันตก ผมคิดว่าการบริโภคนิยมแบบเห่อฝรั่งเห่อของนอกน่าจะเป็นเงื่อนไขสำคัญยิ่งที่ทำให้พลังทางปัญญาของสยามในการแข่งขันหรือเรียนรู้ให้ทำทันฝรั่งอ่อนแอลงในเวลาต่อมา ยิ่งเป็นเจ้านาย ขุนนางหรือเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงในรั้วในวังยิ่งมีโอกาสเข้าถึงสินค้าและบริการที่ทันสมัยนั้นก่อนสามัญชนคนธรรมดา ดังตัวอย่างที่ปรากฏในงานของสมรภัย ชัยสิงห์กานานนท์ (2544:99) ที่ระบุว่า “ความคลั่งไคล้ในการบริโภค[ของนอก]” ของคนสยามโดยเฉพาะชนชั้นสูงมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4-5 เป็นอย่างน้อย

ชัย เรื่องศิลป์ (2517) กล่าวถึงพฤติกรรมบริโภคนิยมดังกล่าวว่า “เวลาเรือเมล์จากต่างประเทศเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ผู้ที่ขึ้นไปซื้อสินค้าในเรือก่อนใครๆ ก็คือ พวกเจ้านายและพวกขุนนาง สินค้าที่ขายคล่อง ได้แก่ เครื่องแต่งกายที่ทันสมัย มีหมวก เสื้อนอก เสื้อเชิ้ตสีขาว กระดุมทอง เน็คไท สายนาฬิกาพก กางเกง ถุงเท้า รองเท้า กับของใช้ในบ้าน เช่น ช้อน ส้อม ถ้วยชาม ผ้าเช็ดมือ ผ้าเช็ดหน้า ผ้าปูโต๊ะอย่างฝรั่งใช้ เจ้านายรุ่นพระอนุชาและพระโอรส... รู้ภาษาอังกฤษดี ...พวกนี้นิยมสั่งซื้อหนังสือภาษาอังกฤษ หนังสือพิมพ์ข่าวภาษาอังกฤษและหนังสือนิยายสารแทบทุกวง พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายนิยมสร้างตำหนักแบบฝรั่ง แต่งห้องใช้โต๊ะ ตู้ เก้าอี้ฝรั่ง ติดภาพถ่ายหรือภาพเขียนใส่กรอบกระจกที่ฝา... เสวยอาหารโดยใช้ช้อนส้อม มีดและผ้าเช็ดมือ... เจ้านายที่อยากได้ชื่อว่าเป็นคนสมัยใหม่ก็ต้องปฏิบัติเอาอย่าง...” (อ้างในสมรภัย ชัยสิงห์กานานนท์ 2544:99-100) ทรงชัย วิโนจะกุล (2544:58) อธิบายพฤติกรรมบริโภคนิยมเช่นนี้ว่าเป็น “การไขว่คว้าหาความศิวิไลซ์ เพราะชนชั้นนำสยามไม่มีทางยอมให้ถูกหาว่าล้าหลัง ป่าเถื่อน”

2.2 วิธีคิดแบบอาณานิคม ไม่มีปัญหาแต่อย่างใดว่า อารยธรรมหรือความศิวิไลซ์ และมโนทัศน์วัฒนธรรมเป็นมรดกทางปัญญาชิ้นสำคัญที่สุดชิ้นหนึ่งของยุคแห่งความทันสมัยในสยามประเทศ กำเนิด พัฒนาการ และอิทธิพลของมโนทัศน์ชุดนี้ที่มีต่อสังคมไทยร่วมสมัยเป็นผลผลิตโดยตรงของชนชั้นผู้นำของสยามประเทศจากอิทธิพลของวิธีคิดเกี่ยวกับอารยธรรมและวัฒนธรรมแบบอาณานิคมที่ชนชั้นนำของสยามประเทศรับมาจากมหาอำนาจยุโรป ผมพยายามจะชี้ให้เห็นว่า ทำไมกระบวนการทัศน์วัฒนธรรมไทยโดยรวมจึงไม่มีที่ว่างให้กับวัฒนธรรมร่วมสมัย ทั้งหมดนี้อาจพิจารณาได้จากการต่อสู้ช่วงชิงและต่อรองในการให้คำนิยามและประยุกต์ใช้ปฏิบัติการทางวัฒนธรรมในสังคมไทยในช่วงเวลากว่าศตวรรษที่ผ่านมา

กล่าว่อารยธรรม ความศิวิไลซ์ และวัฒนธรรมเป็นมโนทัศน์ใหม่และนำเข้าจากยุโรปในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ก็จริง แต่รากฐานของความคิดในการแบ่งแยกกลุ่มคนที่เจริญหรืออารยะกับกลุ่มคนที่ป่าเถื่อนหรือนารยะปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในหลักฐานทางประวัติศาสตร์และวรรณคดีทางศาสนาของกลุ่มชาติพันธุ์ใด/ไท และชาวสยามโบราณมานานพอสมควร คนป่าหรือนารชนในสายตาของคนสยามและกลุ่มชาติพันธุ์ใด/ไทก่อนหน้าการรับอารยธรรมตะวันตกอย่างเข้มข้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มักจะถูกแบ่งแยกโดยการยึดเอาศาสนาและ

การเมืองท้องถิ่นนิยมเป็นเกณฑ์สำคัญ กล่าวคือ คนนอกรัตนอกศาสนา ไม่ได้นับถือพุทธศาสนาด้วยกัน ไม่ได้อยู่ร่วมราชอาณาจักรภายใต้พระบรมโพธิสมภารของกษัตริย์องค์เดียวกัน หรือไม่ได้เป็นแผ่นดินเดียวกันจะถูกมองว่าเป็น “คนป่าคนเถื่อน” “คนอื่น” “พวกอื่น” (the others) ซึ่งมีวิถีชีวิตและขนบธรรมเนียมประเพณีที่แตกต่างกันตนเอง ดังเช่น ในตำนานจามเทวีวงศ์ และจินกาลมาลีปกรณ์ เรียกพวกคนป่าพื้นเมืองเดิม เช่น พวกลาวว่า เป็น มิลักขุหรือมิลักขุ บางทีก็เรียกกลุ่มคนที่ไม่เจริญว่า พวกยักษ์ก็มี แม้แต่ฝรั่งเศสตะวันตกก็ยังถูกมองว่าเป็นคนป่าผมหงอก ก่อนโลกทัศน์เกี่ยวกับฝรั่งเศสตะวันตกจะเปลี่ยนแปลงไปเมื่อมีการคบค้าสมาคมกันมากขึ้นนับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา (ธิดา สารเยา 2539:61-62)

Pinkaw Laungaramsri (2000:58-62) ได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า “วาทกรรมคนป่า” หรือการนิยามและสร้างภาพลักษณ์เกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่ไม่ใช่คนสยามหรือคนในบังคับของสยามเป็นผลผลิตทางการเมืองโดยตรงของชนชั้นผู้นำและปัญญาชนของสยาม บทนิพนธ์หลายชิ้นของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) พระยาประชาบดีกิจ และพระประจักษ์จวรจักรกล่าวถึงคนป่าหรือคนพื้นเมืองดั้งเดิมในดินแดนล้านนาและล้านช้าง เช่น ข่า/ข้า อย่างไรก็ตาม กล่าวโดยเนื้อหาสาระแล้ว วาทกรรมคนป่าเป็นเครื่องมือทางการเมืองที่สำคัญในการแบ่งแยกกลุ่มชาติพันธุ์และอาณาเขตในการปกครองของราชอาณาจักรสยาม ขณะเดียวกันก็เป็นวาทกรรมที่แตกหน่อมาจากมรดกทางความคิดเกี่ยวกับเชื้อชาติ (race) และอารยธรรม/ศิวิไลซ์ (civilization) ซึ่งชนชั้นผู้นำสยามรับมาจากประเทศมหาอำนาจอาณานิคมยุโรป โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศส ในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 (โปรดดู อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ 2538; Thongchai Winichakul 1993, 1994, 2000)

นักเรียนประวัติศาสตร์ที่ให้ความสนใจประวัติศาสตร์สยามประเทศสมัยใหม่มักจะเรียกช่วงศตวรรษแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะสมัยรัชกาลที่ 3, 4, และ 5 ว่าเป็น “อรุณรุ่งของยุคแห่งความทันสมัยของสยาม” (the dawn of modernization in Siam) เป็นยุคสมัยที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่พลิกโฉมหน้าระหว่างสยามเก่ากับสยามใหม่อย่างชัดเจน นักประวัติศาสตร์จำนวนหนึ่งได้ให้ความสนใจเป็นพิเศษต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยของสยามประเทศอย่างละเอียด (โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527; Keyes et al. 1994; Reynolds; Thongchai Winichakul 1994) ข้อสรุปร่วมกันของนักเรียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกระบวนการดังกล่าวก็คือ ความทันสมัยเป็นสิ่งที่ถูกนำเข้าจากยุโรปและประเทศเพื่อนบ้านที่ตกเป็นอาณานิคมของยุโรป ผู้นำ โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ เจ้านายเชื้อพระวงศ์และกลุ่มขุนนางที่มีอิทธิพลในแต่ละสมัยเป็นผู้บทบาทสำคัญในการคัดสรรเลือกเฟ้น และปรับแต่งเอา “ชิ้นส่วน” ของความทันสมัยต่างๆ จากยุโรป เช่น เทคโนโลยี อุดมการณ์ความคิด ความรู้ ฯลฯ ให้สอดคล้องกับคุณค่าและขนบธรรมเนียมประเพณีของสยาม พุดง่าย ๆ ก็คือ ชนชั้นผู้นำจะรับผิดชอบในการนำเข้าและทำของฝรั่งให้เป็นไทยในลักษณะที่คิดว่าไม่เป็นพิษเป็นภัยและเหมาะสมกับสังคมไทยเสียก่อน Thongchai Winichakul (1994:3) เรียกกระบวนการดังกล่าวนี้ว่า “ความทันสมัยแบบคัดสรร” (selective

modernization) ทั้งนี้เพราะผู้นำที่ยิ่งใหญ่ของสยามโดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ได้ทรงคัดสรร เลือกเฟ้น และรับเอาเฉพาะสิ่งดีๆ และเหมาะสมจากชาติตะวันตกเข้ามาเพื่อสร้างความเจริญให้กับประเทศชาติ ขณะเดียวกันก็ได้อนุรักษ์คุณค่าและประเพณีดั้งเดิมของสยามไว้อย่างเต็มกำลังความสามารถ ตรรกะและวิธีคิดเช่นนี้เป็นวาทกรรมกระแสหลักของสังคมไทยในการมองอดีตและพิจารณาอัตลักษณ์ชาติไทยและความเป็นไทยที่ยังมีผลสืบเนื่องมาจนถึงยุคปัจจุบัน

Thongchai Winichakul (Ibid.) ตั้งคำถามไว้ว่า สิ่งที่ดี เหมาะสม เป็นประโยชน์และถูกต้องตามวิสัยทัศน์ของชนชั้นผู้นำสยามนั้น ยากที่จะนิยามหรือระบุให้ชัดเจนได้ว่าเป็นอะไรและมีอะไรบ้าง บางยุคบางสมัยผู้นำสยามเองก็ไม่ได้ให้ความสนใจคำถามที่ว่านี่อย่างจริงจัง ความคลุมเครือในการนิยามนี้เป็นเหตุให้มีการตีความหมายและนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับ “สิ่งทันสมัย” ที่สยามประเทศต้องการหรือไม่ต้องการออกมาหลายสำนวนตามมาภายหลัง เช่น รัชกาลที่ 5 ทรงปฏิเสธความคิดเกี่ยวกับระบบพรรคการเมืองและรัฐสภา รัชกาลที่ 6 มีพระราชวินิจฉัยว่าตำราเรื่อง “ทรัพยากรศาสตร์” หรือตำราทางเศรษฐศาสตร์เล่มแรกของไทยไม่เหมาะสมกับสังคมไทย พระองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า สถาบันมหากษัตริย์และพุทธศาสนามีความสำคัญเหนือสิ่งอื่นใดต่อความเป็นชาติไทย เป็นต้น

ประเด็นปัญหาข้างต้นนี้ค่อนข้างจะซับซ้อนและยากที่จะตอบให้ชัดเจนลงไปได้ เพราะกระบวนการคัดสรรและเลือกรับสิ่งทันสมัยทั้งหลายไม่ได้เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง แต่เกิดขึ้นแบบสะสมทีละเล็กละน้อยอย่างต่อเนื่องและชนชั้นนำของสยามก็ไม่ได้มีความพยายามในการคัดสรรสิ่งทันสมัยอย่างเป็นระบบอย่างจริงจัง แต่ผมเห็นว่า การวิเคราะห์หมโนทัศน์อารยธรรม/ศิวไลซ์/วัฒนธรรมอย่างละเอียดอาจจะมีส่วนช่วยคลี่คลายปัญหาดังกล่าวได้ ทั้งนี้เพราะหมโนทัศน์ชุดนี้ถูกผลิตขึ้นและใช้เป็น “เทคโนโลยีของอำนาจ” (technology of power) (Foucault 1977:23) หรือเป็นเครื่องมือทางอุดมการณ์ในการสร้างชาติและสร้างความชอบธรรมทางการเมืองให้กับชนชั้นผู้นำสยามที่ทรงพลังมากที่สุดและส่งผลสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันมากที่สุดที่สำคัญ ปฏิบัติการทางวาทกรรมของกระบวนการหมโนทัศน์อารยธรรม/ศิวไลซ์/วัฒนธรรม เป็นเทคโนโลยีของอำนาจที่ทำงานเป็นระเบียบวินัยควบคุมพฤติกรรมและวิธีคิดของคนในสังคมที่คนส่วนใหญ่มองไม่เห็น ไม่รู้ตัวและยอมรับอย่างแบบขลุ่ยแบบเนียนมากที่สุด (discipline as an invisible technology of power) (Anagnost 1994:229)

ในหนังสือเรื่อง “อารยธรรมไทย” ซึ่งเป็นตำราเรียนมาตรฐานระดับอุดมศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อารยธรรมไทย วัฒนธรรมไทย และไทยศึกษา ธิดา สารเยา (2539:29) ได้ให้คำจำกัดความเกี่ยวกับอารยธรรมและวัฒนธรรมไทยว่า “...การรับรู้อารยธรรมไทยกับวัฒนธรรมไทย...เป็นเรื่องเดียวกัน วัฒนธรรมหมายถึงวิถีชีวิต อารยธรรมคือโครงสร้าง (structure) อันเป็นองค์รวมของวัฒนธรรม องค์รวมอันประมวลไว้ซึ่งวัฒนธรรมส่วนต่างๆ...” คำนิยามข้างต้นนี้ถูกสร้างขึ้นมาจากการทบทวนวรรณกรรมและงานเขียนในหัวเรื่องนี้ทั้งในระดับแนวคิดทฤษฎีและงานค้นคว้าที่เกี่ยวข้องอย่างละเอียด เมื่อย้อนกลับไปศึกษารากเหง้าและที่มาที่ไปของมโน

ทัศนอารยธรรม/วิถี/วัฒนธรรมที่ได้รับการนำเสนอมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงปัจจุบันอย่างละเอียด ท่านก็ได้ข้อสรุปว่า ความหมายของอารยธรรมและวัฒนธรรมไทยเป็นเรื่องเดียวกัน มโนทัศน์เหล่านี้มีที่มาจากคำว่า “civilization” และ “culture” ในภาษาและประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของยุโรปและได้เข้ามาปรากฏตัวในภาษาไทยเราผ่านการบัญญัติ นิยามและคัดสรรโดยชนชั้นผู้นำ เจ้านาย ขุนนางและปราชญ์ราชบัณฑิตในอดีต

ในการแสดงปาฐกถาเรื่อง “อำนาจของภาษาและสถาบันวิชาการ: เพื่อใคร” ศ. ศิวรักษ์ (2540) ได้ใช้เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์นับจากรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เป็นการเปิดศักราชในการพลิกเปลี่ยนโฉมหน้าของสยามใหม่อย่างเป็นทางการ กล่าวคือ เป็นจุดเริ่มต้นของความทันสมัยในความหมายที่ว่า ชนชั้นนำของสยามเดินตามและรับอารยธรรมตะวันตกและหันหลังให้กับภูมิธรรมดั้งเดิมและความเป็นไทยที่สืบทอดมาแต่โบราณ ขาดภูมิปัญญาในการปรับเปลี่ยนภูมิรู้และภูมิธรรมแบบฝรั่งให้สัมพันธ์กับ “ฤๅษ-ฤๅษะ” ของตนเอง ดังที่ท่านแสดงความคิดเห็นต่อการปรับและรับวิถีคิดและอารยธรรมตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 4 ต่อไปนี้

“พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เอง เมื่อจะโปรดให้ขุนนางใส่เสื้อเข้าเฝ้า ไม่ได้ทรงคำนึงถึง ฤๅษ กับ ฤๅษะ เลย... กลับมีพระราชปรารภว่า การไม่ใส่เสื้อเข้าเฝ้าแสดงถึงความป่าเถื่อน ให้แลเห็นกลาเกลื่อน ทั้งๆ ที่การใส่เสื้ออย่างฝรั่ง แฉกสวมสายสะพาย คิดดวงตราทับไปที่อกเสื้อในเมืองร้อนนั้น เพื่ออวดความเป็นอารยอย่างฝรั่งนั้น เราไม่แลเห็นเลยหรือ หรือเราขี้ใจยอมรับแล้วเลยเริ่มเห็นดิเห็นงามตามไป จนภายหลังถึงกับแต่งตัวอย่างฝรั่งเข้าวัด ใส่เกือกเข้าโบสถ์อย่างฝรั่งเอาเลย รวมถึงการสร้างตึกฝรั่งในพระบรมมหาราชวังอย่างไม่คำนึงถึงจักรวาลวิทยาเดิมอีกด้วย โดยที่ภูมิธรรมเดิมนั้น การสร้างบ้าน สร้างเมืองทุกหนแห่งย่อมคำนึงถึงดินฟ้าอากาศ ฝืนสางเทวดา และอารักษ์ต่างๆ ซึ่งก็คือ การทำตามจารีตหรือประเพณีการปลูกบ้านแปงเมืองให้เหมาะสมกับกาลเทศะ หรือเทศกาลบ้านเมืองในระบบ ฤๅษ ฤๅษะนั้นเอง...” (ศ. ศิวรักษ์ 2540:15)

ตัวอย่างข้อวิจารณ์การรับอารยธรรมตะวันตก หรือการตอบโต้ว่าทหกรรมความศิวิไลซ์ของ ศ. ศิวรักษ์ข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นถึงร่องรอยของการปะทะกันอย่างชัดเจนระหว่างภูมิธรรมของสยามเก่ากับอารยธรรม/วิถีคิดแบบตะวันตก นักประวัติศาสตร์ Reynolds (1976:203-220) นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2527) และอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2538) อธิบายการปะทะกันระหว่างโลกทัศน์แบบไตรภูมิกับโลกทัศน์สมัยใหม่แบบตะวันตกว่า สะท้อน

ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในระดับโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำสยาม ขณะเดียวกันการเปลี่ยนแปลงใน าระดับการผลิตและระบบเศรษฐกิจจากยังชีพในระดับฐานรากก็ได้สร้างชนชั้นกรรมพีขึ้นในกรุงเทพฯ ซึ่งทั้ง ชนชั้นผู้นำโดยเฉพาะเจ้านายเชื้อพระวงศ์ ขุนนาง และกลุ่มพ่อค้าคนจีนต่างก็มีบทบาทสำคัญในการรับเอาความ ทันสมัยหรือความศิวิไลซ์จากประเทศอาณานิคมยุโรปและประเทศเพื่อนบ้านที่ตกเป็นเมืองขึ้นของยุโรป

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (เจ้า บุนนาค) แต่ง “หนังสือแสดงกิจจานุกิตย” ในราว พ.ศ. 2410 หรือปลายสมัย รัชกาลที่ 4 เนื้อหาสำคัญของหนังสือเล่มนี้ได้รับการกล่าวถึงโดยนักเรียนประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ว่า เป็นตัวอย่าง สำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงการวิพากษ์วิจารณ์และทบทวนวัฒนธรรมดั้งเดิมของตนเองของชนชั้นผู้นำสยาม โดย ใ้กรอบวิธีคิดและวิธีการพิจารณาปัญหาแบบตะวันตก หนังสือเล่มนี้ให้ความรู้สมัยใหม่แบบตะวันตก ขณะ เดียวกันผู้ประพันธ์ก็ปรับเปลี่ยนความรู้แบบฝรั่งให้สอดคล้องกับคนอ่านและพื้นฐานทางวัฒนธรรมของไทย ดัง เนื่อความตอนหนึ่งในคำนำที่ระบุว่า

“อนึ่งเห็นว่าในประเทศสยามนี้ มีหนังสือสำหรับที่จะอ่านนั้นน้อยนัก แล้ว หนังสือที่จะอ่านนั้นเล่า ก็เป็นแต่เรื่องประโลมโลกย์ยัถย์ลักนาง มนุษย์รบกับ ยัถย์มีฤทธิ์เหาะได้ฆ่าไม่ตาย ชุบคนตายให้เป็นขึ้นมาได้ แล้วก็อ้างว่าเป็นเรื่อง เก่า ความแต่ชาติก่อนของคนผู้มีบุญ อย่างนี้มีโดยมาก ถ้าจะเป็นเรื่องราวคำรา บ้างก็เป็นตำราภาหลงนั้นมีมาก ตำราภาให้ฉลาดนั้นมีน้อย เรื่องราวเหล่านั้น อ่านยังคำ ไม่เป็นคุณไม่เป็นประโยชน์อันใดนักกลับชักให้หลงไปเสียอีก มา เห็นว่าคนบางจำพวกในประเทศนี้ จิตจางต่อศาสนาไมใคร่แสวงหาความจริง คนต่างประเทศเขามีความอุตสาหะสั่งสอนกัน ก็ชาวสยามนี้ก็เกียจสั่งสอนกัน ดู เป็นน่าอดสูแก่คนเหล่านั้น ข้าพเจ้ามีความปรารถนาจะให้คนที่ไม่รู้ในทาง ศาสนานั้นรู้ขึ้น จะไม่ต้องอดสูแก่ผู้ที่เขารู้นั้น”

“...ข้อศาสนาเล่าก็เป็นเรื่องใหญ่เพราะจะต้องนับถือไปจนวันตายจะเอาเป็นที่ พึ่งไปจนถึงโลกย์น่าว ศาสนาเล่าก็มีต่างๆ คนที่ถือศาสนาเล่าก็มีมาก คนถือศา สนาไหน ก็เข้าใจว่าศาสนาของตัวเอง ดีกว่าศาสนาอื่น ไม่คิดสืบเสาะว่าศาสนา ไหนจะดีจะแยบคายบ้าง ในตาก็มี หูก็มี ปัญญาก็มีด้วยกันทุกคน แต่เอาความ ถือศาสนาตามบิดามารดา ตามครูบาอาจารย์มาปิดตาปิดหู ปิดปัญญาของตัวเองเสีย ดูไม่ชอบเลย ถ้าลืมตาเปิดหูเที่ยวดูเที่ยวฟัง แล้วเอามาเทียบเคียงกัน บ้างนี่เป็นการดี ข้าพเจ้ามีความปรารถนาจะให้ท่านทั้งปวงที่สงสัยในพุทธ

ศาสนายูไนต์นั้น ลืมตาเปิดหูตกรองในทางศาสนา คำสั่งสอนของตัวที่
ถืออยู่ ฤาของผู้อื่นจะมีความวิเศษเป็นที่ไว้ใจแก่ตนอย่างไรบ้าง ถ้าเห็นดีแล้ว
จะได้ถือเอาเป็นที่พึ่งไปจนวันตาย จะไม่ได้นิยมการโลกย์ต่างๆ ที่ได้รับรู้ได้เห็น
ขึ้นทุกๆ ปี...” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2508[2410]:172-73)

ความเห็นของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ข้างต้นนี้วิพากษ์วิจารณ์ว่า หนังสือตำราในสยามประเทศหาได้น้อย
ที่มีอยู่ก็เป็น “ตำราภาษาหลง” และมีแต่เรื่อง “ประโลมโลกย์” ขาดความรู้ที่ทันสมัยโดยเฉพาะความรู้แบบวิทยา
ศาสตร์ตามแนวทางของมหาอำนาจตะวันตก กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ท่านต้องการให้ “หนังสือแสดงกิจจานุกิตย”
เป็นเครื่องชี้นำแสงสว่างทางปัญญาทั้งทางโลกและทางธรรมช่วยให้คนสยาม โดยเฉพาะเยาวชนและผู้ต้องการ
ศึกษาหาความรู้ไปให้พ้นจากความมั่งงายที่ตกทอดมาจากโลกทัศน์แบบดั้งเดิมหรือโลกทัศน์แบบไครภูมิ ขณะ
เดียวกันก็ใช้เป็นเครื่องมือใน “การสนทนา” กับความรู้และอารยธรรมตะวันตกที่สยามต้องเผชิญหน้าอยู่ในเวลา
นั้น ความคิดของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ในหนังสือเล่มนี้ตอกย้ำข้อสรุปของทวิศักดิ์ เสืออกสม (2541:253-313) ที่ว่า
ชนชั้นนำของสยามยอมรับความรู้ทางโลกย์โดยเฉพาะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของฝรั่งว่าเหนือกว่าสยาม แต่
ภูมิธรรมในพุทธศาสนานั้น สยามเหนือกว่าคริสต์ศาสนาหรือศาสนาธรรมอื่นๆ

นอกจากนั้น ชนชั้นนำสยามนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมามักจะเน้นความสำคัญของอิสรภาพ
และเอกราชของชาติ ซึ่งเป็นผลมาจากอภัยภูมิตะและพระบารมีของบรรพชนัตริย์ทำให้สยามประเทศรอดพ้นจาก
การครอบครองทางการเมืองโดยตรงของมหาอำนาจตะวันตก แม้ว่าจะต้องเผชิญภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจและ
การเมืองหลายครั้ง เช่น การเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงและสนธิสัญญาในลักษณะ
เดียวกันในปี พ.ศ. 2398 หรือการเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงและหัวเมืองเขมรให้แก่ฝรั่งเศส ในท่ามกลาง
การคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกดังกล่าว ชนชั้นนำสยามเชื่อว่า ทางรอดที่สำคัญก็คือ จำเป็นต้องยกระดับ
และพัฒนาตัวเองทุกด้าน โดยเฉพาะการปรับปรุงโครงสร้างระบบบริหารราชการแผ่นดิน การพัฒนาทาง
เศรษฐกิจ การชุด การศึกษา และด้านอื่นๆ (cf. สมภพ มานะรังสรรค์ 2536; นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ 2537)

คำอธิบายข้างต้นนี้เป็นเรื่องที่ค่อนข้างคุ้นเคยกันอยู่แล้วในวงการประวัติศาสตร์ไทย อย่างไรก็ตาม นัก
ประวัติศาสตร์และผู้เชี่ยวชาญด้านไทยศึกษาในวงวิชาการนานาชาติหลายคนกลับเห็นว่า สยามได้รับอิทธิพล
ของลัทธิอาณานิคมอย่างเต็มตัว แม้ว่าจะไม่ตกเป็นประเทศเมืองขึ้นโดยตรง สยามมีอิสระในการบริหารกิจการ
ภายในของตนเอง แต่ได้เสียเอกราชทางเศรษฐกิจ การเมือง และการสาคระหว่างประเทศ รวมทั้งมีฐานะพิเศษ
เป็นรัฐกึ่งชนระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสเท่านั้น ขณะเดียวกันสยามก็รับเอาวิธีคิดแบบอาณานิคม รวมทั้งแบบ
อย่างการจัดการอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกมาใช้ในการนำพาประเทศไปสู่ความทันสมัย ยกตัวอย่างเช่น
ระบบการบริหารราชการแผ่นดินที่รวมเอาหัวเมืองและอาณาจักรต่างๆ ที่เคยเป็นอิสระและมีอัตลักษณ์ทางชาติ

พันธุ์และวัฒนธรรมของตนเองเข้าไว้ด้วยกันภายใต้การปกครองของสยามซึ่งมีอำนาจศูนย์กลางอยู่ที่กรุงเทพฯ นักวิชาการบางท่านเรียกวิธีการบริหารจัดการดังกล่าวว่าเป็นรูปแบบ “การปกครองอาณานิคมภายใน” (internal colonization)

ภายใต้กระบวนการพัฒนาประเทศสู่ความทันสมัยนั้น เทคโนโลยีของอำนาจอย่างหนึ่งที่ชนชั้นผู้นำสยามใช้อย่างได้ผลในการยกระดับและพัฒนาตัวเองให้ทันสมัยและทัดเทียมกับนานาชาติอารยประเทศ โดยเฉพาะมาหอำนาจยุโรป น่าจะได้แก่ การผลิตข้าวทกรรมเกี่ยวกับอารยธรรมหรือความศิวิไลซ์ และวัฒนธรรมในเวลาต่อมา สำหรับผมแล้ว อารยธรรมหรือความศิวิไลซ์ เป็นวาทกรรมในการสถาปนารัฐชาติไทยที่ทรงพลังมากที่สุด ปฏิบัติการทางวาทกรรมดังกล่าวนี้ทำงานอย่างเข้มข้นมากที่สุดในปริบทของประเพณี ความเชื่อ รวมทั้งการสร้างมาตรฐานทางสังคมว่าด้วยเรื่อง “รสนิยม”

บทพระราชนิพนธ์เรื่อง “พระราชพิธีสิบสองเดือน” ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (2538[2455]) อาจถือได้ว่าเป็นส่วนสำคัญในความพยายามของกษัตริย์และชนชั้นนำของสยาม เพื่อจัดระบบและวางรากฐานทางวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีในราชสำนักในยุคหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลง พระราชพิธีต่างๆ ที่ทางราชสำนักสยามได้ยึดถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยาได้รับการชำระและวางแนวทางการประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องและเป็นระบบ บทพระราชนิพนธ์เล่มนี้อธิบายว่า การผสมผสานระหว่างขนบธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อในพระราชพิธีต่างๆ มีรากฐานที่มาจากไสยศาสตร์ในลัทธิพราหมณ์หรือฮินดูและพุทธศาสนา รวมทั้งคตินิยมอื่นๆ ตามยุคสมัย ขณะเดียวกันก็เป็นการสร้างมาตรฐานการแบ่งแยกระหว่างวัฒนธรรมราชสำนักหรือวัฒนธรรมหลวงกับวัฒนธรรมของชาวบ้านทั่วไปอย่างชัดเจน แม้ว่าพระราชพิธี 12 เดือนของทางราชสำนักจะใกล้เคียงกันมากกับประเพณี 12 เดือนของชาวบ้านในภูมิภาคต่างๆ ของสยามประเทศ เช่น ฮีต 12 ของอีสาน แต่แนวคิดจากบทพระราชนิพนธ์เล่มนี้เหมือนจะบอกว่า ของหลวงกับของชาวบ้านแตกต่างกัน ศักดิ์สิทธิ์ อลังการหรือขลังไม่เหมือนกัน รวมทั้งมีการชำระสะสางเพื่อจัดเรื่องลัทธิพิธีมรดกไว้เหตุผลทางไสยศาสตร์ออกไปจากวัฒนธรรมราชสำนัก หรืออย่างน้อยต้องมีคำอธิบายที่สมเหตุสมผลมารองรับ ทั้งนี้เพราะความมั่งงายในเรื่องผีสังเทวดาและความไม่มีเหตุผลเป็นสัญลักษณ์สำคัญของความไม่ศิวิไลซ์ ซึ่งชนชั้นนำของสยามต้องการที่จะผลักหนีไปให้ไกล

สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์ (2544) ได้นำเสนอว่า การที่จะยกระดับพื้นฐานทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมโดยรวมของประเทศนั้น ชนชั้นนำสยามผลิตและใช้ปฏิบัติการทางวาทกรรมของความศิวิไลซ์อย่าง

ต่อเนื่องในนามของ “รสนิยม” (taste) ซึ่งครอบคลุมวิถีชีวิตและแบบแผนพฤติกรรมที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นชีวิตที่ดีและได้รับการยอมรับ รวมทั้งเป็นชีวิตในอุดมคติของสังคมแต่ละยุค รสนิยมเป็นมโนทัศน์ที่ซับซ้อน แต่ทว่าชนชั้นผู้นำสยามในยุคแห่งความทันสมัยแบบราชาธิปไตยก็ได้แสดงให้เห็นว่า “การมีรสนิยม...เป็น ideal ใหม่ในการจัดลำดับและแบ่งกลุ่มทางสังคมที่แตกต่างไปจากระบบการจัดการลำดับแบบเดิมๆ เช่น การจัดลำดับตามยศฐาบรรดาศักดิ์ ชาติตระกูล หรือฐานะทางเศรษฐกิจ...” (หน้า 6) เป็นที่น่าสังเกตว่า รสนิยมที่วาทน์ ชนชั้นนำสยามทั้งในอดีตและปัจจุบันมักจะเน้นที่เรื่องของการบริโภคมากกว่าอย่างอื่น รสนิยมดีหรือรสนิยมอุดมคติในสังคมไทยนับตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา มักจะเป็นเรื่องของ การบริโภคสินค้าและบริการโดยยึดเอาอารยธรรมชาตินิโอรป (ชาติมหาอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของโลก เช่น สหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่นในเวลาต่อมา) เป็นแม่แบบมาโดยตลอด

2.3 อคติและความคับแคบของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมโดยรัฐไทย ธิดา สาระยา (2539:60-94) นำเสนอว่า ความรับรู้เกี่ยวกับอารยธรรมในสังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมักจะมองเห็นว่า อารยธรรมเป็นเครื่องบ่งชี้ความเจริญ (อารยธรรมหรือ)วัฒนธรรมแสดงถึงความเป็นชาติ และอารยธรรมไทยในกระแสโลก ท่านชี้ให้เห็นว่า อารยธรรมไทยสัมพันธ์กับการรับอารยธรรมภายนอกไม่ว่าจะเป็นอารยธรรมอินเดีย จีน หรือชาติตะวันตก สังคมไทยได้ปรับตัวและเปลี่ยนแปลงมาหลายยุคหลายสมัย แต่เนื้อหาสำคัญประการหนึ่งที่เป็นหัวใจหลักของกระบวนการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็คือ ชาติไทยและความเป็นไทยได้รับการนำเสนอโดยมีอารยธรรมหรือวัฒนธรรมเป็นฐานรากที่สำคัญอย่างเข้มข้นนับตั้งแต่สยามประเทศเริ่มรับความเจริญและวิทยาการจากประเทศตะวันตกอย่างเข้มข้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา

เทคโนโลยีของอำนาจสำคัญที่รัฐไทยใช้ในการผลิตวาทกรรมอารยธรรม/ความศิวิไลซ์/วัฒนธรรมอย่างมีประสิทธิภาพ แต่ก่อให้เกิดอคติและความคับแคบในแง่ของการแบ่งแยกระหว่างความเป็นไทยหรืออารยธรรมไทยกับสิ่งที่ไม่ใช่ น่าจะได้แก่ (1) การเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทย (2) การปลูกฝังลัทธิชาตินิยม (3) การตอกย้ำถึงความสำคัญของภาษาไทย และ(4) การปลูกฝังและอบรมสั่งสอนคุณลักษณะของ “คนไทย” ในอุดมคติ ผมนำเสนอว่า เครื่องมือหรือเทคโนโลยีของอำนาจทั้ง 4 ข้อนี้ได้หล่อหลอมให้วาทกรรมวัฒนธรรมไทยออกมาในลักษณะของค่านิยมที่ปรากฏในพระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2485 ที่ระบุว่าวัฒนธรรม หมายถึง “...ลักษณะที่แสดงถึงความเจริญงอกงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความกลมเกลียวก้าวหน้าของชาติและศีลธรรมอันดีของประชาชน...” (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525, 2539:757)

กรมมหามณฑล (น.ม.ส.) ทรงบัญญัติศัพท์ “กุศุมรส” จากคำว่า “good taste” ในภาษาอังกฤษ ตรงข้ามกับคำว่า “สฤตรส” (bad taste) ดังที่ปรากฏในบทหรือทรงของทำนองหนึ่งว่า “...กุศุมรสพรตปฏิบัติในจิต ในทางจิตทางทำนุขี้อ สฤตรสปลดปล่อยจิตชก ให้ชูชกศึกษิตสโม

ข้อถกเถียงเกี่ยวกับความเป็นมาของบรรพบุรุษไทยและการเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยอาจจะไม่ใช่ว่าเหตุผลโดยตรงที่ทำให้สังคมไทยเลือกใช้วัฒนธรรมในความหมายของความเจริญงอกงาม ขนบธรรมเนียมอันดีและศีลธรรมจรรยา แต่การเขียนและนำเสนอประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยทางราชการได้สร้างสมความคิดเกี่ยวกับลักษณะเฉพาะบางอย่างของคนไทย ยกตัวอย่างเช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนำเสนอว่า “คนไทยรักสงบ ประสานประโยชน์และเกลียดวิหิงสกรรม” (อ้างอิง) คำกล่าวเช่นนี้แสดงว่าลักษณะอุปนิสัยหรือพฤติกรรมที่แตกต่างไปจากนี้ย่อมแสดงให้เห็นถึงความไม่เป็นคนไทย หรือมีเป็นคนไทยน้อยลง ยิ่งต่างจากมาตรฐานอัตลักษณ์ที่วันนี้มากเท่าใดก็ยิ่งจะเป็นไทยน้อยลงไปด้วย

ขณะเดียวกัน การเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยก็เป็นเป้าหมายสำคัญของลัทธิชาตินิยมและรัฐนิยม โดยเฉพาะการสร้าง “ศัตรูแห่งชาติ” เช่น กลุ่มคนเชื้อสายจีน หรือพม่า และการสร้างอุดมการณ์หลักทางอุดมการณ์ชาตินิยม “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” โดยการเขียนแบบอุดมการณ์ชาติของอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 6 ในบทพระราชนิพนธ์เรื่อง “พระร่วง” พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำเสนออย่างชัดเจนว่า “...ชาติไทยของเราไม่ใช่ชาติใหม่ และไม่ใช่ชาติที่เป็นคนป่า หรือที่เรียกตามภาษาอังกฤษว่า “อินซิวไลซ์” ชาติไทยเราได้เจริญรุ่งเรืองมานานแล้ว เพราะฉะนั้นควรที่จะรู้สึกพอใจว่าในกาลปัตยบันนี้ อย่างว่าแต่จะสู้ผู้อื่น แม้แต่จะสู้คนที่เป็นคนโคตรเราเองก็ไม่ได้...” (ต้องหาอ้างอิงเพิ่มเติมและขยายความเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาตินิยมในสยาม)

ประวัติศาสตร์นิพนธ์กระแสหลักที่ผมมองเห็นว่ามีบทบาทสำคัญในการให้กำเนิดวัฒนธรรมชาติไทยสมัยใหม่นั้น ตรงกับที่ ธงชัย วินิจจะกูล (2544:56-65) เรียกว่า “ประวัติศาสตร์แบบราชาชาตินิยม” (royal-national history) ซึ่งเป็นแม่บทของประวัติศาสตร์ไทย (the master narrative of Thai history) หรืออุดมการณ์หลักทางประวัติศาสตร์ที่ครอบงำสังคมไทยสมัยใหม่ โครงเรื่องสำคัญของประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้จะเน้นเรื่องการต่อสู้เพื่อเอกราชที่เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าในยุคต่างๆ ได้แก่ “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเน้นการเสียกรุงศรีอยุธยา 2 ครั้ง สมัยรัชกาลที่ 6 เพิ่มเรื่องสุโขทัย พระร่วงต่อสู้ขอมเข้าไป ต่อมาผู้เพิ่มเรื่องน่านเจ้าเป็นไทย แต่ถูกจีนคุกคามจนต้องอพยพลงได้ [เช่น ในหนังสือ “หลักไทย” ของขุนวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธุ์)] หลวงวิจิตรวาทการอาศัยโครงเรื่องเดียวกันนี้เองเพิ่มเรื่องราววีรบุรุษ วีรสตรีที่เป็นขุนพลขุนศึกอีกหลายคน บางจังหวัด บางท้องถิ่น ขอเพิ่มวีรบุรุษ วีรสตรีของท้องถิ่นเขาตามโครงเรื่องเดียวกัน เพิ่มเข้าไปในประวัติศาสตร์แห่งชาติ” (เรื่องเดียวกัน, หน้า 57) ในข้อเขียนชิ้นนี้ ธงชัยได้แสดงให้เห็นด้วยว่า ปัจจัยที่เสริมให้ประวัติศาสตร์แบบราชาชาตินิยมมีอิทธิพลและมีพลังอำนาจในการครอบงำการรับรู้เกี่ยวกับอดีตของสยามประเทศมาจนนั้น ประกอบด้วย การใช้ภาษาในการเล่าเรื่องแบบสมัยใหม่ (modern narrative prose) การไขว่คว้าหาความดี วิไลซ์ เพราะชนชั้นนำสยามไม่มีทางยอมให้ถูกหาว่าล้าหลัง ป่าเถื่อน และใช้วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 เป็นรากฐานในการกำหนดความรู้ต่ออดีต ซึ่งกลายมาเป็นรากฐานความรู้ประวัติศาสตร์ไทยมาจนถึงปัจจุบัน (เรื่องเดียวกัน, หน้า 58)

นอกจากนี้ การผลิตนิยามในกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยแม่บทโดยชนชั้นนำและรัฐไทยได้ให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับภาษาไทย กล่าวคือ ในสายตาของชนชั้นนำและรัฐไทย ภาษาไทยเป็นเครื่องบ่งบอกถึงอารยธรรมไทย ชาติไทย และความเป็นไทยที่ชัดเจนที่สุด ภาษาไทยเป็นมรดกและเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาติที่น่าภาคภูมิใจ โดยเฉพาะการตอกย้ำในสิ่งที่บรรดาปราชญ์ทางภาษาไทยหลายท่านเรียกว่า “อัจฉริยภาพของภาษาไทย” กล่าวเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทย นักปราชญ์และราชบัณฑิตยสถานนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมาเริ่มคิดค้นและบัญญัติศัพท์ในภาษาไทยที่สอดคล้องกับคำว่า “culture” ในภาษาอังกฤษ บุคคลที่มีบทบาทสำคัญที่สุดในการให้กำเนิดคำว่า “วัฒนธรรม” ในภาษาไทยได้แก่ พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิพงษ์ประพันธ์ ในข้อเขียนเรื่อง “ข้อควรคิดในภาษาไทย” ท่านได้อธิบายลักษณะที่เป็นอัจฉริยะของภาษาไทย รวมทั้งกลวิธีเฉพาะที่ช่วยให้ท่านบัญญัติศัพท์จากภาษาต่างประเทศให้เป็นภาษาไทย แล้วสังคมไทยยอมรับอย่างน่าสนใจ ในส่วนของการบัญญัติศัพท์ “วัฒนธรรม” ท่านทรงชี้ให้เห็นว่า “...ความกระเพื่องหรือจังหวะของเสียงตามพยางค์ของคำก็มีความสำคัญมาก ถ้าจังหวะไม่เข้ากับเสียงในภาษาไทย ถึงแม้ว่าความหมายจะเป็นการถูกต้องแล้ว คำนั้นก็ยังไม่ดี เมื่อแรกคิดศัพท์ ข้าพเจ้าไม่ได้นึกถึงข้อนี้ ฉะนั้นสำหรับคำว่า culture ข้าพเจ้าจึงได้นำใช้คำว่า พฤทธิธรรม ตามรูปสันสกฤต ข้าพเจ้าเองก็รู้สึกว่ามันยังหนักๆ อยู่ ยังไม่เป็นที่พอใจ คนอื่นที่ใช้ตามก็ยังไม่เป็นที่พอใจ ครั้นวันหนึ่งข้าพเจ้าเขียนบทนาให้หนังสือพิมพ์ “ประชาชาติ” คำว่า วัฒนธรรม ก็ดลใจมาเอง และข้าพเจ้าก็รู้สึกทันทีว่าคำนั้นจะดี เพราะจังหวะเสียงในภาษาไทยสนิทดี เหมาะสมกับอัจฉริยลักษณะแห่งภาษาไทย” (พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิพงษ์ประพันธ์ 2537-2538:5 [2502])

ส่วนความคิดหลักที่ว่าภาษาไทย โดยเฉพาะการใช้ภาษาไทยได้อย่างถูกต้อง มีประสิทธิภาพ และมีศิลปะทั้งภาษาพูดและภาษาเขียนนั้น เป็นหัวใจหลักของวัฒนธรรมไทยได้ปรากฏให้เห็นในผลงานของปัญญาชน นักวิชาการ และนักปราชญ์ราชบัณฑิตคนสำคัญหลังสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมาหลายท่าน เช่น พระยาอนุমানราชชน หลวงวิจิตรวาทการ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นต้น ความคิดที่เชื่อมโยงภาษาไทยกับวัฒนธรรมดังกล่าวนี้อาจสะท้อนจากข้อเขียนตอนหนึ่งของภาวาส บุนนาค ปรมจารย์ด้านภาษาไทยคนสำคัญที่ว่า “คำพูดที่ชัดเจนเต็มคำเป็นคำของผู้ได้รับการศึกษาอบรมมาดี มีวัฒนธรรมทางภาษา คำพูดที่ผิดๆ สั้นๆ ลวกๆ เป็นคำของคนด้อยการศึกษาและไม่มีวัฒนธรรม” (ภาวาส บุนนาค 2537-2538:17--ตัวเอียงในต้นฉบับ)

กระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักที่ผลิตโดยชนชั้นนำและรัฐไทยไม่ได้ต้องการเพียงแค่สร้างองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ การปลูกฝังลัทธิชาตินิยม และการตอกย้ำความเป็นไทยผ่านการใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง หากยังต้องการปลูกฝัง อบรมขัดเกลา และสร้าง “ลักษณะที่พึงปรารถนาของคนไทย” ให้เกิดขึ้นในแบบแผนพฤติกรรม จรรยาบรรณและความประพฤติปฏิบัติของคนไทย โดยเฉพาะในหมู่เยาวชนอย่างเข้มข้น กระบวนการปลูกฝังคุณสมบัติของคนไทยผู้ได้ชื่อว่ามีความรู้วัฒนธรรมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง เช่น รัชกาลที่ 6 ให้กำเนิด

คณะเสื่อป่า ม.ล. เปีย มาลากุลแต่งหนังสือเรียนเรื่อง “สมบัติของผู้ดี” พลตรี พระยาอานูภาพไตรภพ (จรัส เทพ กัสดิน ณ อุรุยา) แต่งหนังสือเรื่อง “การสมาคม” ในปี พ.ศ. 2477 และรัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ประกาศใช้พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2485 รวมทั้งประกาศรฐนิยมฉบับต่างๆ ในเวลาต่อมา

การปลูกฝังกระบวนทัศน์วัฒนธรรมที่กล่าวมานี้ เมื่อพิจารณาควบคู่กับความพยายามของรัฐบาลไทย โดยเฉพาะหลังทศวรรษ 2520 เป็นต้นมาในการเสริมสร้างเอกลักษณ์แห่งชาติ การอนุรักษ์และสืบสานวัฒนธรรมพื้นบ้าน การพัฒนาและการส่งเสริมการท่องเที่ยวที่เน้นภูมิปัญญาพื้นบ้าน ฯลฯ น่าจะเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยให้เราเข้าใจได้ว่าทำไมสังคมไทยจึงให้ความสำคัญ คำนิยาม และใช้ประโยชน์จากวัฒนธรรมเฉพาะด้านบวกหรือสร้างสรรค์ สอดคล้องกับอุดมการณ์ทางการเมืองของชนชั้นผู้นำ อุดมการณ์ของทางราชการ และการปฏิเสธความแตกต่างหลากหลายของวิถีชีวิต โดยเฉพาะในส่วนที่ไม่สอดคล้องกับอุดมการณ์หลักข้างต้น

2.4 ความคับแคบของขบวนการวัฒนธรรมประชาชน โหมน้ำใหม่ของสงครามแย่งชิงพื้นที่และการนิยามความหมาย “วัฒนธรรม” ทวีความเข้มข้นมากขึ้นโดยเฉพาะในแวดวงปัญญาชนหัวก้าวหน้า นักคิด นักเขียน และนักกิจกรรมทางการเมืองของสยามประเทศ ตัวอย่างบุคคลสำคัญที่มีส่วนต่อสู่และผลักดันวัฒนธรรมฝ่ายประชาชนมักปรากฏให้เห็นในนามของวรรณกรรมเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อชีวิต และงานของนักวิชาการทางสังคมศาสตร์และปราชญ์พื้นบ้านที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมพื้นบ้านหรือวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น ผลงานของศรีบูรพา จิตร ภูมิศักดิ์ ศรีศักร วัลลิโภดม สุจิตต์-ปราณี วงษ์เทศ ธิดา สาระยา เอกวิทย์ ณ ถลาง สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ สมหมาย เปรมจิตต์ ปรีชา พิณทอง จารุวรรณ ธรรมวัตร ฯลฯ กระแสการต่อสู้ทางวัฒนธรรมแนวนี้มีเส้นทางยาวนานและซับซ้อนควบคู่กับการต่อสู้ทางการเมืองของฝ่ายปัญญาชนและประชาชนภายใต้ระบอบเผด็จการทหารนับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา ปรากฏของความหวังและความเปราะบางของการศึกษาวัฒนธรรมประชาชนเริ่มต้นอย่างจริงจังหลังชัยชนะของขบวนการนักศึกษาและประชาชนในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 แต่ขยายตัวอย่างกว้างขวางในทศวรรษที่ 2530-2540 ที่ผ่านมานี้เอง

ผมเรียกกระแสวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ว่าเป็น “ธารกระแสวัฒนธรรมประชาชนและวัฒนธรรมพื้นบ้าน” ซึ่งมีลักษณะสำคัญหลายประการ ดังต่อไปนี้

ประการแรก “ธารกระแสวัฒนธรรมประชาชนและวัฒนธรรมพื้นบ้าน” ต้องการที่จะสร้างวาทกรรมวัฒนธรรมทางเลือกเพื่อตอบโต้วาทกรรมอารยธรรม ความศิวิไลซ์ และวัฒนธรรมที่ผลิตโดยชนชั้นผู้นำและรัฐ เป็นการใช่วัฒนธรรมนำหน้าการต่อสู้อุดมการณ์ทางการเมืองและการเรียกร้องความสำคัญของท้องถิ่นนิยมหรือภูมิภาคนิยม ซึ่งถูกครอบงำและควบคุมโดยรัฐและหน่วยงานราชการจากส่วนกลางที่กรุงเทพมหานครอย่างเคร่งครัด นับตั้งแต่การปฏิรูปหัวเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา

ประการที่สอง ต้องการนำเสนอวัฒนธรรมในส่วนที่เกี่ยวข้องกับคนยากคนจน คนธรรมดาสามัญ และผู้เสียเปรียบในสังคม รวมทั้งวัฒนธรรมพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่น วัฒนธรรมข้างต้นนี้มักจะถูกมองข้ามหรือไม่ได้

รับการยอมรับในสายตาของชนชั้นผู้นำและรัฐ ประชาชนหรือคนธรรมดาสามัญก็มีวัฒนธรรมเช่นกัน ในข้อเขียนชิ้นอื่นของผม (พัฒนา กิตติอาษา 2544) ผมเรียกกระแสนี้ว่า “กระแสท้องถิ่นนิยม” (localism) แต่ในกรณีนี้จะยึดเอาคำว่า “วัฒนธรรม” เป็นคำหลักของการวิเคราะห์ จึงกลายมาเป็น “กระแสวัฒนธรรมท้องถิ่นนิยม”

ประการที่สาม กระแสวัฒนธรรมประชาชนได้รับการยอมรับจากทั้งหน่วยงานทางราชการ สถาบันการศึกษา องค์กรพัฒนาเอกชน รวมทั้งปราชญ์หรือปัญญาชนในท้องถิ่นทั่วไปประเทศ โดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษที่ 2530 เป็นต้นมา แต่เป็นที่น่าสนใจว่า นิยามวัฒนธรรมยังคงเน้นคุณค่าและสิ่งดีงามที่ปรากฏในขนบธรรมเนียม ประเพณี ศิลปกรรม พิธีกรรม ความเชื่อ และวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นคล้ายคลึงกับนิยามวัฒนธรรมกระแสหลักของชนชั้นผู้นำและรัฐไทย กล่าวคือ เน้นคุณค่าและวิถีชีวิตด้านบวกบางอย่างที่เหมาะสมและควรค่าแก่การยกย่อง ส่งเสริม อนุรักษ์ สืบสาน พัฒนา และนำไปประยุกต์ใช้เพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมืองการปกครองได้ (โปรดดู สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 2532; เพ็ญศรี ดึกและคณะ 2539)

ประการที่สุดท้าย กระแสวัฒนธรรมประชาชนได้สร้างความหลากหลายและขยายตัวมากขึ้น จนในที่สุดได้ถูกหลอมรวมเข้าเป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งของวาทกรรมวัฒนธรรมกระแสหลักไป แม้ว่าหลายส่วนของวัฒนธรรมประชาชนจะเริ่มต้นด้วยการต่อต้านการครอบงำทางวัฒนธรรมของรัฐและหน่วยงานราชการ โดยเฉพาะสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในท้องถิ่นและสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ แต่ตัวแทนของรัฐและลัทธิทุนนิยมบริโภคนิยมก็ได้แสดงพลังที่เหนือกว่าในการหลอมรวมกับวัฒนธรรมประชาชน หรือริบเอาจิตวิญญาณของวัฒนธรรมประชาชนไปในนามของการอนุรักษ์ การสืบสาน การพัฒนา การส่งเสริมเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว ยกตัวอย่างเช่น สุริยา สมุทคุปต์และคณะ (2543) วิเคราะห์การเมืองวัฒนธรรมในบุญพะเหวด หรือประเพณีเทศน์มหาชาติของจังหวัดร้อยเอ็ดแล้วพบว่า ประเพณีพื้นบ้านกำลังถูกนักการเมืองและข้าราชการทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่นริบเอาไปใช้ประโยชน์ทางการเมือง เศรษฐกิจการท่องเที่ยว และการผลิตซ้ำอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐอย่างชัดเจน แนวโน้มการเมืองวัฒนธรรมดังกล่าวนี้สามารถพบเห็นได้ทั่วไปในปริภูมิของการอนุรักษ์วัฒนธรรมท้องถิ่นทั่วประเทศ เช่น ประเพณีผีตาโชนที่ด่านซ้าย จังหวัดเลย ประเพณีแห่เทียนพรรษา จังหวัดอุบลราชธานี ประเพณีบั้งไฟ จังหวัดยโสธร เทศกาลกินเจ จังหวัดภูเก็ต เป็นต้น

กระแสวัฒนธรรมประชาชนและวัฒนธรรมพื้นบ้านมีพลังอย่างมากในการนำเสนอทางเลือกและวิพากษ์วิจารณ์ข้อจำกัดของวัฒนธรรมกระแสหลักในช่วง 30-40 ปีที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม กระแสวัฒนธรรมพื้นบ้าน โดยเฉพาะในส่วนที่ถูกครอบงำและนำเสนอโดยหน่วยงานของรัฐและบริษัทธุรกิจเอกชน มักจะเลียงอคติและความคับแคบของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมกระแสหลักไปไม่พ้น กล่าวคือ วัฒนธรรมยังคงถูกนิยามและนำมาใช้ในความหมายของอารยธรรม วัฒนธรรมกลายมาเป็นเรื่องของคุณค่าและสิ่งที่ดีงามเท่านั้น วัฒนธรรมส่วนใหญ่เป็นเรื่องของอดีตและความเก่าแก่ที่หยุดนิ่ง เส้นแบ่งทางอุดมการณ์ของวัฒนธรรมพื้นบ้านและวัฒนธรรมส่วนกลางเริ่มพร่าเลือน ทุกสิ่งทุกอย่างที่เก่าแก่ มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ นำมาวางขายในท้องตลาดและมีศักยภาพ

ภาพในการดึงดูดนักท่องเที่ยวได้ ดังนั้นคือวัฒนธรรม ผมคิดว่า วิธีคิดและวิธีการให้ความหมายเช่นนี้ยิ่งตอกย้ำความคับแคบและอคติที่เกิดขึ้นและกำลังเป็นอยู่ในกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักมากยิ่งขึ้น ในที่สุดกระแสวัฒนธรรมประชานิยมก็ไม่อาจต้านทานพลังการรุกรานของอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐบาลทหารไทย และพลังการครอบงำของทุนนิยมบริโภคนิยมและกระแสโลกาภิวัตน์ เราไม่อาจจะวิเคราะห์หรือทำความเข้าใจวัฒนธรรมพื้นบ้านแบบโคดเคียวแยกขาดจากกระแสโลกได้อีกต่อไป ยกตัวอย่าง เช่น การใช้คำว่า “วัฒนธรรมไทย” “ภูมิปัญญา” และ “ที่สุดในโลก” ในการโฆษณาสินค้าและบริการ หรือประชาสัมพันธ์ประเพณีในท้องถิ่นต่างๆ ทั่วประเทศ เมื่อปี พ.ศ. 2540 โฆษณาชิ้นหนึ่งของบริษัทยูโนแคล ไทยแลนด์จำกัดใช้ข้อความที่ว่า “อย่าให้หยาดเหงื่อและฝีมือบรรพบุรุษไทยต้องสูญสิ้นไปกับกาลเวลา ช่วยกันอนุรักษ์วัฒนธรรมอันดีนี้ไว้เสียแต่วันนี้ UNOCAL ภูมิใจในวัฒนธรรมไทย”^๖

ผมได้คัดเลือกเอาแง่คิดจากข้อเขียนของนักคิดและนักวิชาการ 3 ท่าน ที่ผมเห็นว่าสะท้อนถึงการวิพากษ์วิจารณ์ความคับแคบของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักได้อย่างถึงแก่น ข้อเขียนที่ว่านั้นประกอบด้วยความเห็นต่อการนิยามวัฒนธรรมกระแสหลักของเอกวิทย์ ณ ถลาง ที่ว่า “งานวัฒนธรรมเป็นงานที่คนส่วนใหญ่ในประเทศไม่ค่อยเข้าใจ และชอบเอา ‘ศิลปะ’ มาปนกับ ‘วัฒนธรรม’ รวมทั้งเชิดชูความเป็นไทยอย่างฉาบฉวยเพื่อมุ่งหวังอนุรักษ์วัฒนธรรมดั้งเดิมของไทยเป็นสำคัญ แท้ที่จริงผมได้รู้แจ่มแจ้งเมื่อลงมือทำงานว่างานวัฒนธรรมเป็นงานที่เกี่ยวกับชีวิตจิตใจ วิธีชีวิตความเป็นอยู่ทั้งสิ้นทั้งปวงของคน ศิลปะและเรื่อง ‘เกิดเหิง’ ทั้งหลายเป็นเพียงส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมเท่านั้น” (เอกวิทย์ ณ ถลาง 2545:55) ส่วนศรีศักร วัลลิโภดมก็ได้ให้คำอธิบายอย่างชัดเจนว่า ศิลปะเป็นเพียงส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม เพราะวัฒนธรรมเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับชีวิตของคนที่อยู่รวมกัน ในสังคม เราควรจะเรียกวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนว่า “ชีวิตวัฒนธรรม” “...ชีวิตวัฒนธรรมนี้มิใช่พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง จำเป็นต้องพัฒนาเพื่อความหมายต่อสังคมและเพื่อให้มนุษย์รู้จักความเป็นมนุษย์ ว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม ต้องมีความสัมพันธ์ต่อกัน สังสรรค์กัน ดำเนินชีวิตให้อยู่รอดร่วมกัน...” (อ้างใน ธีรฯ สารฯ 2539:91)

ส. ศิวรักษ์เป็นนักคิดและปัญญาชนอีกท่านหนึ่งที่วิพากษ์หรือ “ลอกกรอบ” วัฒนธรรมไทยร่วมสมัยได้อย่างถึงแก่นแกนและลึกลงไปถึงจิตวิญญาณ ท่านนำเสนอว่า “...วัฒนธรรมมีทั้งข้อดีและข้อเสีย ผมบอกแล้วไง วัฒนธรรมขุนแผนเลวร้ายมาก แต่เรามาสรางพระขุนแผน อันนี้ไม่ใช่ของดี...เราต้องเปลี่ยนครับ พวกเราผู้ชายเอาเปรียบผู้หญิงมานาน... พวกเราที่เป็นคนชั้นกลางเอาเปรียบคนชั้นล่างมานาน... เราต้องเปลี่ยนอันนี้ เปลี่ยนจากวัฒนธรรมมาหาพุทธธรรมครับ ไม่ใช่เปลี่ยนพุทธธรรมไปหาวัฒนธรรม...” (ส. ศิวรักษ์ 2544:185)

สองท่านแรกได้ชี้ให้เห็นว่า วัฒนธรรมกินความกว้างและลึกกว่าศิลปะ เช่นเดียวกับคำอธิบายของ Willis (1997:206) ที่ระบุว่าวัฒนธรรมแตกต่างจากศิลปะอย่างชัดเจนตรงที่วัฒนธรรมรวมเอาทุกสิ่งทุกอย่างเข้า

^๖ ศิลปวัฒนธรรม, 19, 2 (ธันวาคม 2540): 38.

ไว้กับตัว ส่วนศิลปะแยกแยะ คัดสรร และคัดเลือกกว่าอะไรเป็นหรือไม่เป็นศิลปะ (Where arts exclude, culture includes.) ส่วนท่านสุดท้าย (ส. ศิวรักษ์) ได้ชี้ให้เห็นถึงพิษภัยและความคับแคบของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักอย่างชัดเจน ในตอนท้ายท่านได้ต่อยอดถึงคุณค่าของพุทธธรรมที่แท้จริง ซึ่งท่านเห็นว่าเป็นหนทางหนึ่งที่จะเยียวยาการป่วยไข้ที่เกิดจากอคติและความคับแคบของวัฒนธรรมไทยบางด้านได้ ท่านชี้ให้เห็นด้วยว่ากระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักไม่เพียงแต่แฝงไว้ด้วยอคติและความคับแคบ หากยังเป็นวาทกรรมที่สนับสนุนการใช้อำนาจของชนชั้นนำและกลุ่มคนที่ได้เปรียบในสังคมในการกดบังคับและเอารัดเอาเปรียบคนกลุ่มต่างๆ ในสังคมอีกด้วย

กล่าวโดยสรุปแล้ว อคติและความคับแคบในกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลัก โดยหน่วยงานราชการ สื่อมวลชนและสาธารณชนทั่วไปนั้น อาจพิจารณาได้จากการนิยามวัฒนธรรมว่า เป็นสิ่งดีงาม ความเจริญงอกงาม สืบทอดมาจนเป็นประเพณี ที่สำคัญวัฒนธรรมมักจะถูกรองในลักษณะที่แยกขาดจากชีวิตธรรมดาสามัญ วิธีชีวิตคนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางโลกทั้งหลายไม่ได้ถูกนับรวมให้อยู่ในความหมายของวัฒนธรรม เช่น การกิน การนอนหลับพักผ่อน การสืบพันธุ์ การจับจ่ายของเสีย การบริโภค การผลิตและกิจกรรมอื่นๆ ในชีวิตประจำวันไม่ถูกนับรวมเข้าเป็นวัฒนธรรม หน่วยงานราชการไทยมักจะคุ้นกับวัฒนธรรมในความหมายของประเพณี สังคมหรือชุมชนทั่วไปจึงมีวัฒนธรรมได้เพียงปีละครั้ง หรือวิถีชีวิตถูกนำมารวมกันเข้าเป็นวัฒนธรรมแบบแยกส่วน แยกขาดจากความเป็นจริง ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริง “วัฒนธรรมเป็นเพียงสิ่งธรรมดาสามัญ” (Williams 1997:6) วัฒนธรรมเกี่ยวข้องกับชีวิตและสังคม โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่วกับชีวิตประจำวันและกิจกรรมทางโลกก็ยะ ไม่แพ้เรื่องทางโลกุตระและสิ่งดีงามที่ศักดิ์สิทธิ์สูงส่ง อคติและความคับแคบดังกล่าวนี้มีความซับซ้อนอยู่ในตัวเอง มีที่มาที่ไปและเหตุปัจจัยหลายอย่างประกอบกัน ในที่นี้ผมเลือกนำเสนอ 4 ข้อสำคัญ ได้แก่ การรับมรดกความคับแคบของคำว่าอารยธรรมในนามของความศิวิไลซ์ วิธีคิดแบบอาณานิคมของชนชั้นผู้นำสยามและรัฐไทย การสร้างกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักเพื่อใช้เป็นอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐราชการไทย และขีดจำกัดของกระแสวัฒนธรรมประชาชนหรือวัฒนธรรมพื้นบ้านที่มีต่อกระแสโลกยุคบริโภคนิยมและยุคโลกาภิวัตน์

ผลกระทบที่เกิดจากอคติและความคับแคบที่ฉกาจฉกรรจ์มากที่สุดในการบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักก็คือ การปฏิเสธหรือลดทอนคุณค่าวัฒนธรรมสมัยนิยมของคนหนุ่มสาวในแต่ละยุคแต่ละสมัย ทั้งๆ ที่คนหนุ่มสาวเป็นสมาชิกกลุ่มใหญ่ในสังคม ทั้งๆ ที่วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นปริณชาลวัฒนธรรมสาธารณะที่คลึกคลั่ง ตื่นเต้น มีชีวิตชีวา และเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงเข้มข้นที่สุด และที่สำคัญวัฒนธรรมสมัยนิยมไม่เคยตายเกิดขึ้น เปลี่ยนไป แตกดับแต่คงอยู่และสืบทอดกันเรื่อยมาผ่านคนรุ่นแล้วรุ่นเล่า ไม่แพ้กระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักเช่นกัน

บทที่ 3

ทำไมต้องวัฒนธรรมสมัยนิยม

จากอคติ ความคับแคบ และขีดจำกัดของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลัก ผมพยายามจะชี้ให้เห็นว่า แท้ที่จริงแล้ว ในปริบทเขตทางวัฒนธรรมของสังคมไทยนั้น กระแสวัฒนธรรมที่มีบทบาทสำคัญมากไม่เพียงบนธรรมเนียมประเพณีหรือความเจริญงอกงามด้วยธรรมเนียมอันดี ได้แก่ “วัฒนธรรมสมัยนิยม” (popular culture) เพราะว่าวัฒนธรรมสมัยนิยมครอบคลุมปริบทหลักที่สำคัญที่สุดของชีวิตและสังคมมนุษย์ นั่นคือ ชีวิตประจำวัน ในปริบทดังกล่าว มนุษย์ประกอบกิจกรรมทางโลกอย่างเข้มข้นตามครรลองและยถาวิถี โดยเฉพาะในกระบวนการผลิตและบริโภคที่หล่อเลี้ยงชีวิตของตนเองและชุมชน ขณะเดียวกันวัฒนธรรมสมัยนิยมก็เป็นเรื่องของคนหนุ่มสาวที่มีวิถีชีวิตที่เต็มไปด้วยเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและเกี่ยวข้องกับกระแสนิยมต่างๆ ในสังคมอย่างใกล้ชิดอยู่ตลอดเวลา เช่น แฟชั่นเสื้อผ้า เครื่องสำอาง ความนิยมโทรศัพท์มือถือ เพลงยอดนิยม กีฬาชื่อดัง ภาพยนตร์ยอดนิยม รายการโทรทัศน์หรือวิทยุยอดนิยม ฯลฯ ผมไม่คิดว่าเราจะทำความเข้าใจกระแสสมัยนิยมเหล่านี้ได้เลย หากเราไม่พิจารณาปรากฏการณ์ทางสังคมเหล่านี้ตามแนวทางของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลัก

แม้ว่าในทศวรรษ “วัฒนธรรมสมัยนิยม” หรือ “วัฒนธรรมประชานิยม” (popular culture) จะได้รับการกล่าวถึงมานานในวงวิชาการทางมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์นานาชาติ แต่ความสนใจในการประยุกต์ใช้โมเดลดังกล่าวมาใช้ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมในวงวิชาการมานุษยวิทยายังเป็นเรื่องค่อนข้างใหม่ที่เพิ่งได้รับความนิยมอย่างกว้างขวางในราวทศวรรษที่ 1960-1970 เป็นต้นมา

3.1 วัฒนธรรมศึกษา วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นโมเดลหลักและหน่วยในการวิเคราะห์หลักของกลุ่มนักวิชาการในสาขาวิชาใหม่ที่เรียกว่า “วัฒนธรรมศึกษา” (cultural studies) ซึ่งมีลักษณะเป็นสหวิทยาการทางมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ประกอบด้วยนักวิชาการสาขาต่างๆ เช่น วรรณคดีวิจารณ์ ภาษาศาสตร์ ภาษาและวรรณคดีตะวันตก ประวัติศาสตร์ รัฐศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา วารสารศาสตร์และสื่อมวลชน นิเทศศาสตร์ ฯลฯ นักวิชาการในกลุ่มนี้มองเห็นว่า งานศึกษาวัฒนธรรมที่ครั้งหนึ่งเคยเป็นกรรมสิทธิ์ของนักมานุษยวิทยานั้น ไม่จำเป็นต้องถูกจำกัดหรือผูกขาดศึกษาโดยนักวิชาการสาขาใดสาขาหนึ่งอีกต่อไป ทั้งนี้เพราะ โดยตัวของมันเอง วัฒนธรรมมีขอบเขตและความหมายครอบคลุมหลายสาขาวิชา มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับแทบทุกแง่มุมของชีวิตและสังคมมนุษย์ในช่วงเวลาต่างๆ ในประวัติศาสตร์ นักวิชาการสายสกุลวัฒนธรรมศึกษาจะให้ความสนใจเป็นพิเศษกับปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมในปริบทที่เรียกว่า “พื้นที่สาธารณะ” (public culture) ดังนั้น การศึกษาวัฒนธรรมร่วมสมัยจากแหล่งข้อมูลต่างๆ เช่น วรรณคดี กฎหมายหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี หรือข้อมูลจากการศึกษาภาคสนามทางมานุษยวิทยา ควรที่จะได้รับการวิเคราะห์โดยความร่วมมือ

และการแลกเปลี่ยนแง่คิด มุมมอง และประสบการณ์ทางวิชาการจากผู้เชี่ยวชาญหลากหลายสาขาวิชามากขึ้นและกว้างขวางขึ้น

กลุ่มนักวิชาการที่ให้งำเนิดสาขาวิชาใหม่ที่เรียกว่า “วัฒนธรรมศึกษา” จำนวนมากเกิดขึ้นในภาควิชาภาษาอังกฤษและวรรณคดีวิจารณ์ของมหาวิทยาลัยต่างๆ ในสหรัฐอเมริกา อังกฤษ ออสเตรเลียและประเทศต่างๆ ในภาคพื้นทวีปของยุโรป นักวิชาการคนสำคัญในสาขาวิชาดังกล่าว ได้แก่ Tony Bennett, Stuart Hall, John Fiske, Edward Said, และ Raymond Williams สำนักหรือสถาบันการศึกษาที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้ให้งำเนิดแนวการศึกษาและทฤษฎีสำคัญที่สุดในแวดวงวัฒนธรรมศึกษา ได้แก่ Center for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham ประเทศอังกฤษ ซึ่งก่อตั้งมาตั้งแต่ปี ค.ศ. 1964 แนวการศึกษาของสำนักดังกล่าวเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในนามของ “วัฒนธรรมศึกษาแบบอังกฤษ” (British Cultural Studies) (โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับความเป็นมาและเนื้อหาพรมของวิชาวัฒนธรรมศึกษา รวมทั้งผลงานของนักคิดคนสำคัญในข้อเขียนของ Gray and McGuigan 1997; Miller and McHoul 1998; Nelson, Treichler and Grossberg 1992:1-16; Storey 1993; ในข้อเขียนภาษาไทยโปรดดู กาญจนา แก้วเทพ 2544:264-312; ภัทร ดำนอุดตรา 2541:351-63; วสันต์ ปัญญาแก้ว 2543:11-30; และวิริยะ สว่างโชติ 2542:268-300; สุทธาริน อุณผล 2541:167-214)

นักวิชาการในสายสกุลวัฒนธรรมศึกษามองเห็นตรงกันว่า การศึกษาวัฒนธรรมในบริบทของโลกสมัยใหม่ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องตั้งเป้าหมายไว้เพื่อบันทึกเรื่องราวหรือวังของที่กำลังเลือนหายไปกับกาลเวลา เหมือนกับที่นักมานุษยวิทยาในยุคเริ่มแรกได้เคยคิดและปฏิบัติสืบต่อกันมา วัฒนธรรมในโลกสมัยใหม่ควรจะได้รับการพิจารณาในฐานะที่เป็น “เวที” หรือ “พื้นที่/ปริภูมิ” ที่ปฏิบัติการของอำนาจและวาทกรรมโดยมีชนชั้นนำ ชนชั้นกลาง รวมทั้งผู้คนกลุ่มต่างๆ ในสังคมเป็นผู้เล่นผู้แสดงที่สำคัญในการสร้าง ต่อรอง ช่างชิงหรือผลิตซ้ำวัฒนธรรมเฉพาะหรือวัฒนธรรมร่วมอยู่ตลอดเวลา เนื้อหาของวัฒนธรรมไม่ได้หมายถึงแบบแผนของวิถีชีวิตที่ครั้งหนึ่งนักวิชาการและสมาชิกในสังคมยึดถือร่วมกันอย่างตายตัวหรือสืบทอดจนเป็นประเพณีอย่างไม่ขาดสายอีกต่อไป ในโลกสมัยใหม่ วัฒนธรรมเป็นผลผลิตของสื่อมวลชนและเป็นสินค้าในระบบทุนนิยมที่ได้รับการผลิตคิดค้น นำเสนอ และเผยแพร่ในสังคมหนึ่งเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและอุดมการณ์ทางการเมืองของคนเฉพาะกลุ่ม นอกจากนี้ วัฒนธรรมในโลกสมัยใหม่ยังเป็นผลผลิตของกระบวนการครอบโลกที่เรียกว่า “โลกาภิวัตน์” (globalization) ซึ่งข่าวสารข้อมูล อุดมการณ์ความคิด เทคโนโลยี เงินทุน หรือประชากรโลกต่างก็ติดต่อกัน สื่อสารและมีอิทธิพลต่อกันและกันข้ามพรมแดนรัฐชาติและข้ามพรมแดนวัฒนธรรมในความหมายดั้งเดิมอย่างใกล้ชิด วัฒนธรรมในความหมายใหม่นี้เองที่นักวิชาการสายสกุลวัฒนธรรมศึกษาเรียกอย่างกว้างๆ ว่า “วัฒนธรรมประชานิยม” หรือ “วัฒนธรรมสมัยนิยม” ที่สำคัญ กำเนิดและกระแสน้ำแรงของวัฒนธรรมศึกษา รวมทั้งการให้ความสำคัญกับการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับวัฒนธรรมสมัยนิยม นับว่าเป็นรูปธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งในการประยุกต์เอาเมโทดส์และกรอบแนวคิดทางทฤษฎีในสายสกุลหลังทันสมัยนิยม (postmodernism)

และหลังโครงสร้างนิยม (poststructuralism) มาใช้ในการวิเคราะห์และอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมในโลกยุคหลังสงครามเย็นและยุคข้อมูลข่าวสารที่เรียกว่ายุคโลกาภิวัตน์

การตีพิมพ์หนังสือเล่มสำคัญต่อไปนี้ “Cultural Studies” (Grossberg et. al 1992); “Studying Culture: An Introductory Reader” (Gray and McGuigan 1997); “Popular Culture and Everyday Life” (Miller and McHoul 1998); และ “Popular Culture: Production and Consumption” (Harrington and Bielby 2001); “Popular Reality: Journalism, Modernity, Popular Culture” (Hartley 1996); และ “Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies” (Mukerji and Schudson 1991) นับได้ว่าเป็นตัวอย่างผลงานที่บ่งบอกถึงความตื่นตัวของวงวิชาการโลกในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 20 และต้นศตวรรษที่ 21 ในการศึกษาวัฒนธรรมสมัยนิยมอย่างลึกซึ้งและมีวิวิธชีว หลักสูตรของมหาวิทยาลัยในประเทศยุโรปตะวันตกและอเมริกาเหนือหลายแห่งได้เพิ่มรายวิชาเกี่ยวกับวัฒนธรรมศึกษา และวัฒนธรรมสมัยนิยมเข้าไป หลายแห่งได้เกิดภาควิชาหรือสถาบันวิจัยเกี่ยวกับวัฒนธรรมศึกษา วัฒนธรรมสมัยนิยม วัฒนธรรมบริโภคนิยม หรือวัฒนธรรมการสื่อสารมวลชน ฯลฯ อย่างเป็นระบบ

กล่าวโดยรวมแล้ว เนื้อหาของสาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษาให้ความสำคัญกับประเด็นปัญหาทางวิชาการอย่างน้อย 6 ประการ ได้แก่

ประการแรก วัฒนธรรมศึกษาเป็นปฏิบัติการทางอุดมการณ์และการเมือง ใครเป็นคนลงมือศึกษาวิจัยศึกษาเพื่ออะไรและทำไม เท่าที่ผ่านมาประวัติศาสตร์ของการศึกษาวัฒนธรรมมักจะกระทำโดยปัญญาชนและนักวิชาการที่เป็นสมาชิกของชนชั้นนำหรือชนชั้นผู้ปกครองภายใต้ลัทธิอาณานิคมเดิม เป้าหมายของการศึกษาวัฒนธรรมส่วนใหญ่เป็นไปเพื่อเป้าหมายทางการเมือง การปกครองและเศรษฐกิจการเมืองของชนชั้น

ประการที่สอง วัฒนธรรมศึกษาเป็นเรื่องของการนำเสนอบางแง่มุมของความจริง (partial truth) (Clifford 1986:1-26) ไม่ใช่องค์รวมหรือภาพรวมทุกแง่มุมของความจริง เพราะไม่มีใครพูดหรือเข้าถึงความจริงได้ทั้งหมด องค์ความรู้ส่วนที่ปรากฏในข้อเขียนหรือการศึกษาวัฒนธรรมทุกประเภทเป็นเพียงความจริงจากบางแง่มุม ผลการศึกษาวัฒนธรรมเป็นผลมาจากเรื่องเล่า ข้อมูล มุมมอง ประสบการณ์ การตีความ และความคิดเห็นเฉพาะของผู้ศึกษาหรือผู้เขียนเกี่ยวกับวัฒนธรรมเฉพาะแทบทั้งสิ้น

ประการที่สาม วัฒนธรรมศึกษาจะต้องมีนัยของการต่อสู้เพื่อเปลี่ยนแปลงอคติและการกดขี่บังคับทางเพศ ประเด็นปัญหานี้ให้ความสำคัญกับการต่อสู้เรียกร้องสิทธิและความเสมอภาคทางเพศที่ได้รับการนำเสนอในเชิงวิชาการ ความเหลื่อมล้ำทางเพศจะต้องได้รับการศึกษาวิเคราะห์ทั้งในระดับโครงสร้างและอุดมการณ์ สังคมคลกสมัยใหม่ต้องเรียนรู้บทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างเพศมิติต่างๆ ในสังคม เพราะเพศในฐานะที่เป็นสิ่งประดิษฐ์ทางวัฒนธรรมนั้นมีมากกว่าเพศชายและหญิง งานวิเคราะห์ทางวัฒนธรรมศึกษาจำเป็นต้องนำเสนอแง่มุมเหล่านี้ให้ชัดเจน ครอบคลุมและสอดคล้องกับความเป็นจริง

ประการที่สี่ วัฒนธรรมศึกษาต้องให้ความสำคัญกับสิทธิและเสียงของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยและกลุ่มที่เสียเปรียบในสังคมแต่ละแห่ง แม้ว่ากลั่นอายุของลัทธิอาณานิคมจะจางหายไปจากสังคมคลกสมัยใหม่ แต่การเกิดรัฐชาติใหม่และชนชั้นนำในแต่ละประเทศก็ได้จำลองเอารูปแบบการเมืองการปกครองวัฒนธรรมและอุดมการณ์ทางการเมืองมาจากประเทศอาณานิคมเดิม ส่งผลให้เกิดการแบ่งแยกชาติพันธุ์และวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มคนส่วนใหญ่ของประเทศกับกลุ่มคนที่มีชาติพันธุ์และวัฒนธรรมย่อยต่างๆ ภายในดินแดนของรัฐชาติเดียวกัน ดังนั้น วัฒนธรรมศึกษาต้องตระหนักด้วยว่าสิทธิและเสียงของชนกลุ่มน้อยได้รับการกล่าวถึงเพียงพอหรือไม่ อย่างไรและทำไม

ประการที่ห้า วัฒนธรรมศึกษาให้ความสนใจกับปริณิณทลของชีวิตประจำวันในสังคมโลกยุคหลังทันสมัย วัฒนธรรมศึกษาชี้ให้เห็นว่าวัฒนธรรมเป็นเรื่องธรรมดาสามัญ เส้นแบ่งระหว่างวัฒนธรรมชั้นสูงกับวัฒนธรรมชั้นต่ำเต็มไปด้วยความพร่าเลือนเต็มที และวัฒนธรรมเป็นเรื่องของการผลิตและการบริโภคในชีวิตประจำวัน ไม่ใช่พิธีกรรมและความเชื่ออันศักดิ์สิทธิ์ในรอบปีเพียงอย่างเดียว วัฒนธรรมเป็นของคนส่วนใหญ่ในสังคมเกี่ยวข้องกับกิจกรรมในชีวิตประจำวันทั่วไป

ประการสุดท้าย วัฒนธรรมศึกษาเป็นสหสาขาวิชาการโดยธรรมชาติ เกิดจากการรวบรวมเอาแนวคิดทฤษฎีและระเบียบวิธีวิจัยจากหลากหลายสาขาวิชาการมาผสมผสานกัน เพื่อทำความเข้าใจปริณิณทลชีวิตประจำวันในโลกยุคหลังทันสมัย สาขาวิชาการต่างๆ ที่มารวมกันเข้าเป็นวัฒนธรรมศึกษามาจากทั้งมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ซึ่งมีแนวการวิเคราะห์ที่เน้นความละเอียดอ่อนของประสบการณ์ชีวิต ความเป็นมนุษย์ และสุนทรีภาพในเชิงอัตวิสัย (subjectivity) มากกว่าวัตถุวิสัย (objectivity)

3.2 วัฒนธรรมสมัยนิยมคืออะไรและทำไม Storey (1993:87) ได้สรุปบททวนความคิดเกี่ยวกับนิยาม “วัฒนธรรม” ของ Williams (1976:87) ว่าประกอบด้วยความหมาย 3 กลุ่มที่สำคัญ ได้แก่ (1) กระบวนการทั่วไปที่ทำให้เกิดพัฒนาการทางปัญญาความรู้ จิตวิญญาณและสุนทรีภาพ (2) วิถีชีวิตเฉพาะเจาะจง ทั้งของกลุ่มคนกลุ่มหนึ่ง หรือในช่วงเวลาหนึ่ง และ (3) ผลงานและกิจกรรมทางปัญญาทั้งหลาย โดยเฉพาะงานทางศิลปะ ในความหมายที่ 3 นี้ ทั้งตัวบท (text) และปฏิบัติการของตัวบทมีหน้าที่สำคัญในการสื่อความหมายและสร้างโอกาสในการในการผลิตความหมาย Storey สรุปว่า ความหมายของวัฒนธรรมสมัยนิยมจะเคลื่อนไหวไปมาระหว่างความหมายที่ 2 กับ 3 นั่นคือ หมายถึงวิถีชีวิตของกลุ่มคนเฉพาะกลุ่มในเฉพาะช่วงเวลาด้วย และก็หมายถึงความหมายที่ได้จากตัวบทและปฏิบัติการทางสังคมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตเหล่านั้นด้วย

ในการให้คำนิยามของวัฒนธรรมสมัยนิยมนั้น คำถามสำคัญที่จะต้องอธิบายให้ชัดเจนก็คือ อะไรคือความนิยมของยุคสมัย (what is the popular?) เราจะวัดความนิยมแพร่หลายของปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมต่างๆ ได้อย่างไร พิจารณาโดยใช้อะไรเป็นเกณฑ์ ตามความคิดของ Williams (1976:237) ซึ่งขยายความเพิ่มเติมโดย Harrington and Bielby (2001:2) เกณฑ์ในการพิจารณาว่าอะไรคือความนิยมของผู้คนในแต่ละยุคสมัย อะไร

ควรที่จะจัดว่าเป็นวัฒนธรรมสมัยนิยมนั้นอาจพิจารณาได้จากเกณฑ์สำคัญ 4 ประการ ได้แก่ (1) เป็นสิ่งที่ชื่นชอบ ชื่นชม หรือยอมรับโดยผู้คนจำนวนมาก (well-liked by a lot of people) (2) เป็นสิ่งที่มักถูกมองว่าต่ำชั้นและไม่มีคุณค่า/รสนิยมทางศิลปะ (inferior and unworthy) (3) เป็นสิ่งที่ออกแบบหรือสร้างขึ้นเพื่อให้คนจำนวนมากชื่นชอบ สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในทางการค้าและบริโภคนิยม (win favour with the people/explicitly commercial) (4) เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นโดยผู้คนเพื่อพวกเขาเอง (actually made by the people for themselves) แต่ส่วนใหญ่วัฒนธรรมสมัยนิยมได้รับการกล่าวถึงหรือศึกษาวิเคราะห์โดยคนอื่น เช่น นักวิชาการ สื่อมวลชน นักวิจัยการตลาด บริษัทโฆษณา ฯลฯ

เมื่อพิจารณาบทวนความหมายของมโนทัศน์วัฒนธรรมสมัยนิยมตามที่มีนักคิดนักทฤษฎีกลุ่มต่างๆ ได้ให้คำอธิบายเอาไว้ Storey (1993:7-16) ได้จัดหมวดหมู่ความหมายของวัฒนธรรมสมัยนิยมออกเป็นทั้งหมด 6 กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มแรก วัฒนธรรมสมัยนิยม หมายถึง วัฒนธรรมอะไรก็ตามที่เป็นที่ยอมรับและชื่นชอบของคนจำนวนมาก นิยามข้อนี้ครอบคลุมเนื้อหาของวัฒนธรรมโดยทั่วไป แต่มีจุดอ่อนในแง่ที่ขาดขอบเขตที่ชัดเจนหรือไม่สามารถระบุลักษณะเฉพาะเจาะจงของวัฒนธรรมแต่ละอย่าง ซึ่งมักจะมีรายละเอียดปลีกย่อยและแตกต่างกันหลากหลายกันอย่างมากในหลายด้าน เช่น พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ บริบททางเศรษฐกิจ การเมือง รวมทั้งความหมายต่อวิถีชีวิตของผู้เป็นเจ้าของหรือมีส่วนร่วมในวัฒนธรรมนั้น

กลุ่มที่สอง วัฒนธรรมสมัยนิยม หมายถึง วัฒนธรรมที่หลงเหลืออยู่จากการให้คำนิยามวัฒนธรรมของชนชั้นนำหรือวัฒนธรรมของชนชั้นสูง (high culture) ในแง่นี้ วัฒนธรรมสมัยนิยม หมายถึงวัฒนธรรมที่อยู่ตรงข้ามกับวัฒนธรรมของชนชั้นผู้นำหรือวัฒนธรรมของชนชั้นส่วนใหญ่ในสังคม

กลุ่มที่สาม วัฒนธรรมสมัยนิยม หมายถึง วัฒนธรรมมวลชน (mass culture) นิยามในกลุ่มนี้ให้ความสำคัญกับรูปแบบต่างของวัฒนธรรมที่ถูกผลิต เผยแพร่และโฆษณาในตลาด สินค้าของระบบทุนนิยมสมัยใหม่ที่ได้รับการนิยม แฟชั่นเสื้อผ้าอาภรณ์ เครื่องสำอาง คนตรี กีฬา ภาพยนตร์ ฯลฯ ต่างก็เป็นตัวอย่างสำคัญของวัฒนธรรมสมัยนิยมในความหมายนี้ อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมมวลชนมักจะถูกตีความหมายในลักษณะที่เชื่อมโยงกับการครอบงำทางวัฒนธรรมจากประเทศตะวันตกหรือประเทศอุตสาหกรรม ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสื่อวัฒนธรรมในกลุ่มดังกล่าว

กลุ่มที่สี่ วัฒนธรรมสมัยนิยม หมายถึง วัฒนธรรมที่มีแหล่งกำเนิดมาจากประชาชน เป็นวัฒนธรรมขนานแท้และดั้งเดิมของประชาชนหรือชาวบ้านร้านค้าตลาดทั่วไป ในแง่นี้ วัฒนธรรมสมัยนิยมคือวัฒนธรรมประชาชน

กลุ่มที่ห้า วัฒนธรรมสมัยนิยม หมายถึง พื้นที่หรืออาณาบริเวณของการต่อสู้ระหว่างพลังของกลุ่มคนที่ถูกเอารัดเอาเปรียบกับกลุ่มคนผู้ที่มีอำนาจครอบงำในสังคม วัฒนธรรมสมัยนิยมในแง่นี้ไม่ใช่ทั้งของชนชั้นผู้นำ

หรือชนชั้นผู้เสียเปรียบในสังคม แต่เป็นวัฒนธรรมที่เกิดจากการต่อสู้ ต่อรองและช่วงชิงทางอุดมการณ์และผลประโยชน์ของคนส่วนใหญ่ในสังคม นิยามดังกล่าวนี้ได้รับอิทธิพลโดยตรงจากบทโน้ตการณ์การครอบครองความเป็นใหญ่ (hegemony) ของ Antonio Gramsci นักมาร์กซิสต์คนสำคัญชาวอิตาลี

กลุ่มสุดท้าย วัฒนธรรมสมัยนิยม หมายถึง วัฒนธรรมที่เกิดขึ้นภายหลังการพัฒนาอุตสาหกรรมและการขยายตัวของชุมชนเมือง นิยามในกลุ่มนี้สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของสื่อมวลชนและการคมนาคมสื่อสารของโลกสมัยใหม่ที่บทบาทสำคัญในการก่อรูปและขยายตัวของวัฒนธรรมในชุมชนเมืองขนาดใหญ่มีความเป็นไปได้ วิธีการผลิตแบบอุตสาหกรรมและวิถีชีวิตในเมืองทำให้ผู้คนจำนวนมากเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตในสังคมเกษตรกรรมหรือสังคมชนบทไปอย่างมโหฬาร โลกของความทันสมัยก่อให้เกิดรูปแบบวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่เปลี่ยนวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม ชีวิตประจำวันกลายมาเป็นปริณทลที่เต็มไปด้วยวัฒนธรรมที่มีชีวิต ไม่ว่าเราจะนิยามมันว่าอย่างไร วัฒนธรรมสมัยนิยมน่าจะเป็นเหมือนกระแสน้ำหรือพลังที่เรามองไม่เห็น แต่รู้สึกได้ บริโภคได้ และใช้ชีวิตส่วนใหญ่ในขณะที่เราตื่นนอน ทำงาน พักผ่อนหย่อนใจ รวมทั้งกิจกรรมต่างๆ ในชีวิตประจำวัน

คำถามสำคัญที่ตามมาก็คือ ตัวตนหรือรูปร่างหน้าตาของวัฒนธรรมสมัยนิยมคืออะไร เราจะรู้ได้อย่างไรว่าอะไรคือกระแสป๊อปหรือสมัยนิยมในแต่ละสังคม ข้อมูลที่ปรากฏในบทความของวุฒิชัย ฤกษ์ประภังกรกิจ และคณะ (2545:135-41) สามารถให้ภาพของวัฒนธรรมสมัยนิยม หรือป๊อปคัลเจอร์ในสังคมโลกยุคหลังสมัยใหม่อย่างเป็นรูปธรรม ดังที่ผมได้คัดลอกมานำเสนอข้างล่างนี้

“ป๊อปคัลเจอร์ปรากฏตัวอยู่ทั่วไปในหลายๆ รูปแบบ

1. วัตถุสิ่งของ เช่น ตู้ถ่ายสตูดิโอ ไซ้ไข่มุก คอมพิวเตอร์ อินเทอร์เน็ต โทรศัพท์มือถือ รถไฟไร้วีลไครฟ์ เสื้อสายเดี่ยว [รองเท้าส้นตึก] กระเป๋าถือแบรนด์เนม
2. รายการโทรทัศน์เรตติงสูง หนังสืออันดับบ็อกซ์ออฟฟิศ เพลงที่เปิดทางวิทยุบ่อยๆ ละคร ข่าวดนตรี เกมโชว์ เกมเศรษฐี RealTV MTV หนังสือเบสต์เซลเลอร์
3. พฤติกรรม เช่น การสัก การเจาะ ทำแต้น้ำ การดูหนัง เดินช้อปปิ้ง การสะสมของที่ระลึกจากหนัง การไปนั่งที่ลานเบียร์การ์เด็น การกินฟาสฟู้ด การดื่มไวน์
4. เทรนด์ เช่น การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ความคิดชาตินิยมใหม่ การโยกหัวคิดค้นเทคโนโลยีใหม่ ฟิตเนส ชีวิตจิต หมาย กังฟู อัลเทอร์เนทีฟ อินดี้...

5. เหตุการณ์ เช่น การไปดูฝนดาวเทียม Y2K สุริโยไท การก่อการร้ายที่อเมริกา คอนเสิร์ตรอบปี วิลเลียมส์ ฟุตบอลโลก
6. บุคคลที่มีชื่อเสียง เช่น โอซามา บิน ลาดิน แฮร์รี พอตเตอร์ เดวิด เบคแฮม บริทนีย์ สเปียร์

ถ้าคุณอยากจะลองทดสอบว่า อะไรบ้างที่เป็นป๊อปคัลเจอร์รอบๆ ตัวคุณ ง่ายที่สุดคือลองมองหาสิ่งเหล่านี้

1. เรื่องที่เพื่อนสนิทหรือพี่น้องของคุณพูดซ้ำแล้วซ้ำเล่า
2. พาดหัวข่าวหนังสือพิมพ์ หรือประเด็นในการถกเถียงทางรายการทอล์กโชว์
3. พฤติกรรมพิลึกๆ ล่ำซำที่คุณทำตามแบบเพื่อนๆ
4. เทรนด์ล่าสุดที่คุณรู้สึกสนใจชื่นชอบ หรือแม้แต่หมั่นเบื้อ
5. การเข้าไปมีส่วนร่วมในเหตุการณ์ใหญ่ๆ สำคัญๆ ครั้งล่าสุด
6. ดาราคนโปรดของคุณ หนังสือโปรด เพลงโปรด เว็บไซต์โปรด และช่วยตอบเหตุผลให้ตนเองด้วยว่าทำไม?” (วุฒิชัย กฤษณะประกรกิจและคณะ 2545:136)

“ตัวตน” (self) หรืออัตลักษณ์ (identity) เป็นคำหลักของการวิเคราะห์กระแสวัฒนธรรมสมัยนิยม ในที่นี้ผมใช้ทั้ง 2 คำในความหมายใกล้เคียงกัน แม้ว่าจะมีที่มาที่ไปในภาษาอังกฤษไม่เหมือนกันทั้งหมดก็ตาม ผมมองเห็นว่าในกระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยการนิยาม ช่างชิงการนิยาม และนำเสนอ “ความเป็นตัวตน/ความเป็นตัวฉัน” ทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและระดับกลุ่มอย่างเข้มข้น ความเป็นตัวตนเป็นสิ่งที่สามารถพบได้ทั้งในระดับปัจเจกและระดับกลุ่ม แต่ในการวิเคราะห์วัฒนธรรมสมัยนิยม ผมเน้นหน่วยในการวิเคราะห์ในระดับสังคมวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงความเป็นตัวตนของปัจเจกกับอัตลักษณ์ของกลุ่มเข้าด้วยกัน รวมทั้งลักษณะการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปมาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ความเป็นตัวตนของผู้คนที่เวียนว่ายอยู่ในกระแสสื่อ

ในทางทฤษฎีแล้ว การวิเคราะห์ตัวตนในกระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมอาจพิจารณาได้จากเกณฑ์ในการแบ่งอย่างกว้างๆ ต่อไปนี้

“ตัวตนของคนเราในโลกที่ห้อมล้อมไปด้วยป๊อปคัลเจอร์ สามารถแบ่งพิจารณาออกเป็น 5 ลักษณะ คือ

1. ตัวตนที่ได้มาจากการเสกสือ มีประสบการณ์ต่างๆ ผ่านสื่อแล้วนำมาสร้างความเป็นตัวตนให้กับตนเอง
2. ตัวตนที่เกิดในโลกความจริงที่เหนือความจริง ส่วนใหญ่เป็นความจริงที่สื่อเป็นผู้สร้างหรือมาภาพว่ามันคือความจริง เช่น บอกว่า ผู้หญิงที่สวยงามจะต้องมีสัดส่วนที่ผอมบาง
3. ตัวตนที่ถูกแยกย่อย เช่น กลุ่มเกย์ กลุ่มเด็กเซ่นเดอร์พ้อยท์ กลุ่มคนทำงานโสด คนทำงานแต่งงานแล้ว และอื่นๆ ซึ่งจะนำไปสู่การคิด การใช้ การบริโภค และการสร้างความหมายที่ต่างกัน
4. ตัวตนที่อยู่ในโลกที่ขัดแย้งกัน อันเกิดจากการสร้างความหมายที่ขัดกัน เช่น ผู้หญิงที่ต้องเป็นทั้งแม่ และต้องเป็นสาวเปรี้ยวในวงเพื่อน หรือภาพในภาพยนตร์ที่ผู้ชายไว้ผมยาว แต่ความจริงต้องตัดผมสั้น
5. ตัวตนในโลกแห่งสุนทรียะที่มีระดับ แยกไปตามอำนาจที่ผู้อื่นเป็นผู้กำหนด เช่น คนมีเงินก็ดูหนังตามโรงชั้นหนึ่ง ผู้ใช้แรงงานก็ดูหนังควบตามโรงชั้นสอง ถ้าฟังเพลงแจ๊ซ ส่วนคนใช้ที่บ้านก็ฟังลำเพลินหมอลำซึ่งเป็นต้น

ในกระบวนการสร้างความหมาย แต่ละคนจะอาศัยการตีความ การเลือกเปิดรับสื่อ รูปร่างลักษณะภายนอกของตน จังหวะ โอกาส และสถานการณ์ ณ ช่วงเวลานั้นๆ มาประกอบการสังเคราะห์เป็นตัวตนของแต่ละคนขึ้นมาเป็นรูปธรรม ไม่ว่าจะเป็นตัวตน เพศสภาพ สัญชาติ สถานะทางสังคมต่างๆ และความหมายที่เกิดขึ้นก็มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด เช่น แฟชั่นเสื้อผ้า ทรงผม และเครื่องประดับ ที่ยุคสมัยหนึ่ง เราก็แต่งตัวแบบหนึ่ง [หรือ] ...สังคมไทยถือว่า “แม่” เป็นบุคคลสำคัญ เราแต่ละคนมีความหมายของแม่ เป็นประสบการณ์ตรงอยู่แล้ว แต่สื่อโฆษณาในสังคมบริโภคนิยมก็มี

การใช้ความหมายของแม่น้ำใส่ไว้ในสินค้าหรือบริการของตน แล้วประมวลเป็นความหมายใหม่ว่า “แม่จะเป็นแม่ที่ดีได้ต้องใช้ผลิตภัณฑ์ชั้นน่านั่นๆ” และถ้าความหมายนี้กระเจาออกไปกว้างขวางก็กลายเป็นป๊อปคัลเจอร์” (วุฒิชัย กฤษณะประกรกิจ 2545:140; โปรดดู Hartley 1996; Wilson 1995)

การพิจารณาวิเคราะห์ตัวตนหรืออัตลักษณ์แทบจะเป็นไปไม่ได้ หากไม่พิจารณาควบคู่กับไปกับมโนทัศน์เรื่องอำนาจ จริงอยู่กระบวนการสร้างตัวตนเป็นเรื่องของการนิยามและให้ความหมาย แต่ตัวตนไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นได้เองด้วยเจตจำนงอิสระของปัจเจกชนล้วนๆ ในทางตรงข้ามตัวตนมักเกิดขึ้นจากการทำงานของอำนาจและเครื่องมือของอำนาจเสมอ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2544) เรียก ตัวตนหรืออัตลักษณ์อย่างกระชับว่า เป็นการ “เลือกสังกัด” หรือ “การขึ้นต่ออำนาจที่อยู่เหนือตัวตน” ท่านอธิบายว่าความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจโดยเฉพาะอำนาจรัฐกับอัตลักษณ์ว่า “...มนุษย์ทุกคนต่างมีสังกัด หรือการขึ้นต่ออำนาจที่อยู่เหนือตัวตน ไม่ว่าจะเป็นครอบครัว หมู่บ้าน ชุมชน แต่การมีรัฐ มีอำนาจธิปไตยมีผลให้สังกัดของคนแต่ละคนเปลี่ยนแปลงไปโดยมีลักษณะเชิงบังคับและมีความแข็งดั่งคงตัวมากขึ้นเป็นลำดับ สังคมเริ่มมีลักษณะเป็นสังคมสัญญามากขึ้น...” (ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2544:28)

การสร้างตัวตนย่อมเป็นปฏิสัมพันธ์โดยตรงกับอำนาจและเครื่องมือของอำนาจในบริบทของวัฒนธรรมสมัยนิยม วุฒิชัย กฤษณะประกรกิจและคณะ (2545:138-139) นำเสนอว่า เครื่องมือสำคัญที่สุดในการสร้างตัวตนในป๊อปคัลเจอร์ หรือการสร้างกระแสป๊อปขึ้นมาก็คือ “การโฆษณาชวนเชื่อ” กลวิธีหลักของการโฆษณาชวนเชื่อที่มีอิทธิพลในการสร้างกระแสป๊อปประกอบด้วยกลวิธี 7 อย่าง ได้แก่

- “1. คำขวัญ การใช้คำขวัญสั้นๆ นับว่าได้ผลดีทั้งในการโฆษณา ตั้งแต่การโฆษณาสินค้าอุปโภคบริโภคไปจนถึงการโฆษณาหาเสียงทางการเมือง คำขวัญสั้นๆ เปรียบเหมือนกับมนตรา หรือคำภาวนาที่จำง่ายและฝังลึกเข้าไปในจิตใจ มีมนต์สะกดจิตที่สามารถดึงดูดและรวบรวมผู้คนกลุ่มใหญ่ให้เข้ามามีอารมณ์ร่วมกันได้
2. การตราหน้า เป็นวิธีการที่ทำให้ผู้บริโภคตัดสินใจสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ โดยไม่พิจารณาเหตุผลอื่นประกอบ โดยการตราหน้าใช้คำเรียกหรือคำที่มีความหมายไม่ดีเรียกบุคคล กลุ่ม ชาติ เชื้อชาติ หรือสินค้าของบริษัทอื่น ที่พวกเขาต้องการให้เกิดความรู้สึกไม่ดี...

3. การเหมารวม เป็นวิธีการของโฆษณาชวนเชื่อที่มุ่งหวังให้ผู้บริโภคเกิดความรู้สึกดี ประทับใจต่อสิ่งนั้นๆ โดยปราศจากการวิเคราะห์ ตรวจสอบ มีลักษณะเหมือนการตราหน้า แต่ให้ผลตรงกันข้าม คือให้ความรู้สึกในทางบวก...
4. การถ่ายโอนสัญลักษณ์ ใช้สัญลักษณ์ของสิ่งที่น่าเชื่อถือ เป็นที่เคารพ มาเพื่อถ่ายโอนลงสู่ของอีกสิ่งหนึ่ง ช่วยในการปลูกเร้าอารมณ์ทำให้อยากได้ของนั้น...
5. การแห่ตาม คือการกระตุ้นสัญชาตญาณสัตว์สังคมของมนุษย์ ทำให้เกิดความรู้สึกอยากมีพวกพ้อง ด้วยการร่วมบริโภคสินค้าเช่นเดียวกับคนอื่นในสังคม ใช้หลักการว่า ถ้าคนอื่นๆ ทำกัน เราก็ต้องทำด้วย เราจะเขยไปทำไม...
6. เนื้อหิ้งมึงสา sex appeal ปรากฏอยู่ในภาพโฆษณาให้เราเห็นกันดาษดื่น และรู้สึกว่ามันเป็นเรื่องปกติธรรมดา เรื่องเพศถูกทำให้กลายเป็นสินค้า และการกระตุ้นความรู้สึกทางเพศ ก็เป็นการดึงดูดให้คนหันมาสนใจสินค้าได้อย่างชะงัด ถือเป็นเครื่องมือการโฆษณาชวนเชื่อที่คลาสสิกที่สุดและคงจะใช้ต่อไปตลอดกาลนาน ทั้งกับผู้ชายและผู้หญิง
7. เลี้ยงคนตรี การนำเพลงมาประกอบในโฆษณาจะส่งผลในการกระตุ้นอารมณ์ให้ผู้ชมคล้อยตามได้มาก เห็นได้ชัดเจนจากโฆษณาในโทรทัศน์ที่มักจะนำเพลงที่ติดหูฟังง่ายๆ มาประกอบ และเพลงนั้นก็กลายเป็นตัวแทนของโฆษณานั้นไปในทันที เมื่อใดที่คุณได้ยินเพลงนั้นอีก ไม่ว่าจะ ณ ที่ใด ก็จะมีถึงสินค้านั้นตามไปด้วยอย่างเป็นอัตโนมัติ” (วุฒิชัย กฤษณะประกรกิจและคณะ 2545:138-139)

นอกจากนี้ ผมเห็นด้วยกับข้อความที่กล่าวว่า “ป๊อปคัลเจอร์เป็นเหมือนน้ำที่เหล่านักปลานแหวกว่าย ป๊อปคัลเจอร์คือ วัฒนธรรมที่รวมถึงวัตถุ ประเพณี กระแส และกิจกรรมในสังคมที่เราเห็นเป็นเรื่องธรรมดาสามัญ... ป๊อปคัลเจอร์เป็นวัฒนธรรมที่มีฐานรากอยู่ที่มหาชน แต่ไม่ใช่แค่กระแสนิยม เพราะมนุษย์มีกระบวนการสร้างความหมายของตนเอง ป๊อปคัลเจอร์จึงมีความหลากหลาย ไม่คงที่ สามารถเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา และมีความสัมพันธ์กับการสร้างตัวตนของคนเราแบบมีอิทธิพลต่อกันและกัน” (อ้างแล้ว, หน้า 138, 141) ข้อความข้างต้นนี้อธิบายวัฒนธรรมสมัยนิยมได้อย่างชัดเจน ทั้งยังสามารถใช้เป็นจุดเริ่มต้นในการอภิปรายต่อไปได้ด้วยว่า วัฒนธรรม

ธรรมสมัยนิยมสำคัญอย่างไร ทั้งจากแง่มุมทางวิชาการและแง่มุมทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองยุคหลังทันสมัย

ความสำคัญของการทำความเข้าใจวัฒนธรรมสมัยนิยมอาจจะมีหลายแง่มุมหลายเหตุผล แต่ผมคิดว่าเหตุผลประการสำคัญที่เราจะต้องให้ความสนใจกับวัฒนธรรมสมัยนิยมก็คือ ประการแรก เรากำลังใช้ชีวิตอยู่ในโลกยุคหลังทันสมัยที่เส้นแบ่งระหว่างวัฒนธรรมชั้นสูงกับวัฒนธรรมชั้นต่ำ วัฒนธรรมหลวงกับวัฒนธรรมราษฎร์ วัฒนธรรมเมืองกับวัฒนธรรมชนบท วัฒนธรรมศูนย์กลางกับวัฒนธรรมท้องถิ่น/พื้นบ้านได้พร่าเลือนไปหมดแล้ว เราไม่อาจแบ่งแยกระหว่างคู่ขนานข้างต้นนี้แบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาดและชัดเจนได้อีกต่อไป โลกยุคหลังทันสมัยกำลังทำให้การสื่อสารเชื่อมโยง การเคลื่อนไหวไปมาทั้งทางกายภาพและทางสัญลักษณ์ และการจินตนาการระหว่างพรมแดนคู่ขนานต่างๆ นั้นเป็นไปได้และสามารถเป็นไปได้ในอัตราเร่ง ปริมาณ และขอบเขตที่ไม่เคยมีไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนเลย ปริณมททางวัฒนธรรมกลายมาเป็นพื้นที่ของการผสมผสาน คู่อยู่ควบคู่กัน แลกเปลี่ยน ตอบโต้ ฯลฯ ของวัฒนธรรมกระแสต่างๆ ที่หลากหลายและทับซ้อนมากขึ้น เปลี่ยนแปลงรวดเร็วมากยิ่งขึ้น

ประการที่สอง การทำความเข้าใจวัฒนธรรมสมัยนิยมช่วยให้เรามองเห็นและเข้าใจพลังงานทางสังคม รวมทั้งกระบวนการสื่อความหมายต่างๆ ในสังคม (signification) ในระนาบที่กว้างขวางมากขึ้นและเห็นเป็นกระบวนการปฏิสัมพันธ์เชิงวิภาษวิธีของเงื่อนไข ปัจจัยและกลุ่มคนต่างๆ ในสังคมมากขึ้น วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นส่วนที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง เต็มไปด้วยพลวัต และมีชีวิตชีวามากที่สุด อย่างน้อยก็มากกว่าระบบวัฒนธรรมที่เป็นผลจากการนิยามและศึกษาวิเคราะห์โดยสาขาวิชาในกรอบคิดหรือธรรมเนียมทางวิชาการดั้งเดิม

ประการที่สาม การทำความเข้าใจวัฒนธรรมสมัยนิยมจะช่วยค้ำนักวิชาการและนักวัฒนธรรมศึกษาทั้งหลายกลับมาสู่โลกของความเป็นจริงในชีวิตประจำวัน วัฒนธรรมไม่ใช่เฉพาะด้านที่ดงาม เจริญ สูงส่ง ไม่ใช่เฉพาะส่วนที่เป็นประเพณีปึกแผ่น หรือไม่ใช่เฉพาะความเชื่อที่ศักดิ์สิทธิ์ยิ่งใหญ่ วัฒนธรรมแท้ที่จริงเป็นเรื่องธรรมดาสามัญ เป็นเรื่องของชีวิตประจำวัน และเป็นเรื่องของคนทุกคน

ประการที่สี่ การทำความเข้าใจวัฒนธรรมสมัยนิยมต้องพิจารณาเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้วัฒนธรรมสมัยนิยมขยายตัวอย่างรวดเร็วในสังคมสมัยใหม่เป็นบริบทหรือฉากหลังประกอบ นั่นคือ เราต้องเชื่อมโยงวัฒนธรรมสมัยนิยมให้เข้ากับบริบทของโลกยุคหลังทันสมัยที่ให้กำเนิดและพลิกเปลี่ยนโฉมหน้าปริณมทของชีวิตประจำวันของคนทั้งโลก บริบทที่สำคัญเหล่านั้น ได้แก่ กระแสโลกาภิวัตน์ การขยายตัวของเมืองและชนชั้นกลางในเมือง อิทธิพลของสื่อมวลชน การผลิตแบบมวลชนอุตสาหกรรม กระแสบริโภคนิยม และกระแสท้องถิ่นนิยม

ประการสุดท้าย ถ้าจะพิจารณาลักษณะสำคัญหรือเนื้อหาต่างๆ ของวัฒนธรรมสมัยนิยมให้ครอบคลุมมากขึ้น เราอาจจะพิจารณารายละเอียดปลีกย่อยดังต่อไปนี้

1. วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นวัฒนธรรมแห่งความเป็นไปได้ (anything goes) เกิดขึ้น เปลี่ยนแปลง และเสื่อมสลายไปตามกระแสความนิยมของคนในสังคมและกาลเวลา ยิ่งในโลกยุคโลกาภิวัตน์ ยิ่งเต็มไปด้วยกระแสความนิยม เหตุการณ์ สื่อบันเทิง สินค้าและบริการ ฯลฯ สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนแต่มีศักยภาพในการถูกนำเสนอ หรือได้รับการยอมรับโดยผู้คนจำนวนมากในสังคม ทำให้มีโอกาสดังกล่าวมาเป็นกระแสนิยมทางวัฒนธรรมได้มากยิ่งขึ้น

2. วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องธรรมดาสามัญในการดำรงชีวิตของมนุษย์ (ordinary/common culture in the realm of everyday life) เป็นที่น่าสังเกตว่า ชีวิตประจำวันเป็นคำที่เต็มไปด้วยความขัดแย้งในตัวเอง เพราะเป็นคำที่ฟังดูแล้วเข้าใจง่าย ๆ เหมือนสิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบรอบตัวของแต่ละคน แต่บางครั้งเราก็ไม่อาจจะจำเป็นต้องมองเห็น หรือสรุปให้ชัดเจนได้ว่า ชีวิตประจำวันนั้นประกอบด้วยอะไรบ้าง สำคัญต่อตัวเราอย่างไร เพราะ “ชีวิตประจำวันเคลื่อนไหวไปมาระหว่างชั่วของชีวิตที่ซ้ำซากจำเจกับชั่วของชีวิตที่พิเศษและกล้าลึกของจิตวิญญาณและสุนทรียภาพ” (Miller and McHoul 1998:9)

3. วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นวัฒนธรรมแห่งความเยาว์ภาพ (culture of the youth) วัฒนธรรมสมัยนิยมบางอย่างอาจจะมีผลกระทบหรือเป็นที่ชื่นชอบโดยผู้คนทุกเพศทุกวัยทุกชนชั้นในสังคม แต่วัฒนธรรมสมัยนิยมส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องของคนหนุ่มสาวโดยเฉพาะวัยรุ่นและวัยทำงาน คนกลุ่มดังกล่าวมีกำลังผลิต กำลังซื้อ กำลังบริโภค และกำลังในการติดตามแสวงหาความสนุกสนานรื่นรมย์ของชีวิตที่ได้จากกระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมรูปแบบต่างๆ

4. วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางโลกีย์ (culture of the mundane) กระแสสมัยนิยมเกือบทั้งหมดเป็นเรื่องทางโลกีย์หรือโลกียะแทบทั้งสิ้น ไม่ใช่โลกุตระ ร่างกายและจิตวิญญาณของผู้คนในกระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมย่อมเป็นฐานที่ตั้ง เป็นเป้าหมาย และเป็นเครื่องมือสำคัญในการผลิตและบริโภคสื่อวัฒนธรรมสมัยนิยมทุกรูปแบบ วัฒนธรรมสมัยนิยมจึงยากที่จะหลีกเลี่ยงจากกำไรของธุรกิจการค้า เงินตรา อำนาจและค่านิยมทางสังคมในรูปแบบต่างๆ เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นกระแสธรรมดาโลกีย์ที่ไม่เที่ยงแท้และไม่ยั่งยืนอย่างยิ่ง

5. วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นวัฒนธรรมพันธุ์ผสม (hybrid culture) วัฒนธรรมสมัยนิยมเกิดขึ้นจากหลายแหล่งที่มา และเกิดจากการดัดแปลงหรือรวมเอาองค์ประกอบปลีกย่อยต่างๆ จากทั้งในและนอกวัฒนธรรมขึ้นมา แล้วนำเสนอเพื่อสร้างกระแสการยอมรับและตอบสนองรูปแบบต่างๆ จากสังคม รูปแบบการผสมผสาน ดัดแปลง หรือผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมแบบลูกผสมมักจะเกิดขึ้นในลักษณะที่อยู่นอกเหนือความคาดหมาย

6. วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นวัฒนธรรมที่เกิดจากรวมกันเข้าของการแยกส่วนและแตกตัวออกเป็นเสี่ยงๆ (fragmented culture) เราไม่อาจพิจารณาวัฒนธรรมโดยการเน้นการทำความเข้าใจภาพรวม เนื้อหาที่เป็นเอกภาพในพรมแดนหรือขอบเขตที่ชัดเจนอีกต่อไป วัฒนธรรมสมัยนิยมจำนวนมากเต็มไปด้วยการแยกส่วน แตกตัว

และไม่จำเป็นต้องให้ความหมายที่สัมพันธ์กับรากฐานหรือความเป็นมาดั้งเดิมของตนเอง หรือบริบทของสังคมใหม่ที่หล่อเลี้ยงกระแสเหล่านั้นอยู่

7. วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นวัฒนธรรมแห่งการบริโภค (consumers' culture) หรือเป็นวัฒนธรรมตลาด ซึ่งถูกผลิตเชิงธุรกิจอุตสาหกรรมในปริมาณมหาศาลและกระจายผลผลิตออกไปสู่กลุ่มผู้บริโภคในวงกว้าง เพื่อที่จะสร้างกระแสในการบริโภคให้เกิดขึ้นในสังคม ในแง่นี้วัฒนธรรมสมัยนิยมอาจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “วัฒนธรรมตลาด” เป็นวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นและเติบโตตามกลไกของตลาด ขายดี มีคนซื้อ มีคนนิยมชมชอบมากก็อยู่ได้และเติบโต ถ้าขายไม่ได้ไม่มีใครต้องการก็ล้มหายตายจากไปตามกระแส ขณะเดียวกัน คำว่าวัฒนธรรมตลาดยังมีความหมายโดยนัยที่บ่งบอกว่า ทุกคน ทุกชั้นวรรณะ โดยเฉพาะชาวบ้านร้านตลาด คนธรรมดาสามัญ คนเล็กคนน้อยเข้าถึงและมีส่วนร่วมในกระแสวัฒนธรรมดังกล่าวอย่างคึกคักและมีชีวิตชีวา

8. วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นผลผลิตของความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีการติดต่อสื่อสาร หรือวัฒนธรรมที่ได้รับอิทธิพลจากสื่อมวลชน (mass media-saturated culture) วัฒนธรรมสมัยนิยมจำนวนมากจึงเป็นความจริงที่เกิดจากการนำเสนอโดยสื่อมวลชน เป็นความจริงที่ต้องทำความเข้าใจด้วยอาศัยตรรกะของสื่อมวลชนและวิเคราะห์ทำความเข้าใจให้สนับต่างๆ ที่ซ่อนอยู่ในเนื้อหาของวัฒนธรรมที่เป็นผลมาจากการนำเสนอโดยสื่อมวลชนสมัยใหม่

9. วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นเรื่องของแฟชั่นและกระแสความนิยม (culture of fashion and popular trend) วัฒนธรรมสมัยนิยมจึงเกิดเร็ว ได้รับความนิยมเร็ว รวมทั้งจืดจางไปอย่างรวดเร็ว เพราะถูกแทนที่ด้วยกระแสอื่นที่ใหม่กว่า สดกว่า และเร้าความสนใจของผู้คนได้มากกว่า กระแสนิยมจึงเป็นเสมือนคลื่นลูกเก่าไล่หลังคลื่นลูกใหม่ถาโถมเข้าสู่ฝั่ง แต่กระแสคลื่นเหล่านั้นก็ก่อตัวเพิ่มพลัง และถาโถมไล่หลังกันเรื่อยมาอย่างไม่เคยขาดสาย

10. วัฒนธรรมสมัยนิยมเป็นเรื่องของการสร้าง ค้นหา ต่อรอง และผลิตซ้ำตัวตนหรืออัตลักษณ์ (battles of/for cultural identities/selves) ผู้คนเวียนว่ายอยู่ในกระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมเพื่อค้นหา เลือกรับ ต่อรอง และ/หรือปฏิเสธสังกัดของตนเอง ไม่ว่าสังกัดที่ว่ำนั่นจะเป็นสโตร์ชีวิต กลุ่มเพื่อน ครอบครัว ที่ทำงาน ชุมชน ชาติพันธุ์หรือแม้กระทั่งชาติ ลักษณะข้อนี้ทำให้วัฒนธรรมสมัยนิยมมีพลังและความหมายสำคัญในการอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง บางทีเราอาจทำความเข้าใจการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อค้นหาตัวตนของคนที่แตกต่างกันชาติพันธุ์ ชนชั้น รุ่นอายุ และภูมิหลังต่างๆ ได้ในกระแสสมัยนิยม เพราะกระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมให้พื้นที่และเครื่องมือในการต่อรอง ผลิตซ้ำ และได้เถียงกันของตัวตนหรืออัตลักษณ์ในรูปแบบต่างๆ อย่างต่อเนื่องและมีชีวิตชีวาเป็นอย่างยิ่ง

บทที่ 4

จักรกระแสไทยป๊อป:

“ชุมทาง” การต่อสู้ดิ้นรนเพื่ออัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของคนไทยยุคโลกาภิวัตน์

Miller and McHoul (1998:x-xi) นำเสนอว่า นักวิชาการในสายวัฒนธรรมศึกษาส่วนใหญ่พิจารณาวัฒนธรรมสมัยนิยมในลักษณะสำคัญ 3 ประการ ได้แก่ ประการแรก มักจะมองวัฒนธรรมสมัยนิยมด้วยท่าทีตื่นเต้นและสนใจเป็นพิเศษในลักษณะที่ค่อนข้างพิลึกพิลั่นหรือไม่ปกติธรรมดาของกระแสป๊อปต่างๆ (the spectacular) ประการที่สอง มักจะพูดถึงกระแสป๊อปต่างๆ ในลักษณะคาดเดาสถานการณ์ (the speculative) และประการสุดท้าย มักจะมีข้อสมมติฐานในใจว่า กระแสป๊อปต่างๆ เป็นตัวแทนของพลังทางสังคมที่กว้างกว่า (the representation) ทั้งสองท่านแย้งแนวการศึกษาข้างต้นว่า วัฒนธรรมสมัยนิยมมีความสำคัญมากกว่าจะพิจารณาหาความไม่ธรรมดา ทำนายแนวโน้มสถานการณ์ หรือมองว่ากระแสป๊อปเป็นตัวแทนของสิ่งอื่นอีก ในทางตรงข้าม วัฒนธรรมสมัยนิยมควรจะได้รับการศึกษาวิเคราะห์โดยเน้นลักษณะโดดเด่น 2 ประการ ได้แก่ ลักษณะเฉพาะเจาะจงทางประวัติศาสตร์ (historical particularity) และลักษณะเป็นธรรมดาโลกอย่างยิ่ง (utterly mundane character) นั้นหมายความว่า วัฒนธรรมสมัยนิยมมีที่มาที่ไปและความหมายในบริบททางประวัติศาสตร์เฉพาะ ขณะเดียวกันก็เต็มไปด้วยลักษณะธรรมดาสามัญที่โยงใยใกล้ชิดเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับชีวิตประจำวันของสมาชิกแทบทุกคนในสังคม

ผมพยายามประยุกต์ใช้แนวการศึกษาวิเคราะห์วัฒนธรรมสมัยนิยมข้างต้นนี้กับกรณีกระแสไทยป๊อปในสังคมไทยยุคหลังวิกฤตเศรษฐกิจในปี พ.ศ. 2540 กล่าวคือ ผมพยายามจะไม่ใส่ใจในความหวือหวาไม่ธรรมดาของกระแสป๊อปแต่ละกรณี แต่จะเน้นวิเคราะห์หาความหมายที่เกี่ยวข้องกับการต่อรอง ช่างชิง และผลิตซ้ำตัวตนหรืออัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในแง่มุมต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในกระแสป๊อปต่างๆ ที่ผมได้เลือกมานำเสนอ ผมเข้าใจว่า ตัวตน อัตลักษณ์ และเสียงสะท้อนที่ปรากฏอยู่ในกระแสป๊อปต่างๆ นั้น สามารถอธิบายได้จากมิติทางประวัติศาสตร์เฉพาะ เจอนัยเฉพาะ และบริบทเฉพาะ ที่สำคัญ ผมต้องเตือนตัวเองว่า กระแสป๊อปต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้นล้วนแต่เป็น “เรื่องเล่าธรรมดาสามัญในชีวิตประจำวัน” (ordinary/everyday life narratives) ของคนไทยและสังคมไทย ผมจะใช้แนวคิดเกี่ยวกับ “เรื่องเล่าของตัวตน” (narrative of the self) ของ Giddens (1991:243) ซึ่งเน้นการใช้เรื่องเล่าและประสบการณ์ชีวิตกรณีต่างๆ เป็นจุดเริ่มต้นสำคัญในการวิเคราะห์การนิยามและให้ความหมายของตัวตน ผมต้องการจะเรียนรู้ความหมายทางวัฒนธรรมบางแง่มุมจากความธรรมดาสามัญที่ผมได้รับชมจากโทรทัศน์ อ่านจากหนังสือพิมพ์รายวัน-รายสัปดาห์ หรือพูดคุยกับคนรอบข้างอยู่ทุกวี่ทุกวัน

กระแสไทยป๊อปที่ผมเลือกมานำเสนอในบทความนี้ ได้แก่ (1) แฟชั่นสายเดี่ยวสั้นตึก: วัฒนธรรมสมัยนิยมของวัยโจ๋ (2) นูชาความงาม-เกลียดกลัวความแก่: วัฒนธรรมความงามในกระแสบริโภคนิยม (3) เพลงป๊อป

เพลงลูกทุ่ง หมอลำ หนังสือพื้นบ้าน ละครโทรทัศน์: วัฒนธรรมสมัยนิยมในโลกบันเทิง¹ ผมพยายามทำความเข้าใจความหมายและรายละเอียดของกระแสโปปดังกล่าวควบคู่กันไป โดยจะสอดแทรกความคิดเห็นและประเด็นในการวิเคราะห์ให้จบภายในเนื้อความของแต่ละกรณี ผมพยายามแสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมสมัยนิยมในฐานะที่เป็นเวทีหรือปริภูมิของการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อแสวงหาตัวตนและอัตลักษณ์ของคนกลุ่มต่างๆ ในสังคมไทย ในท่ามกลางความหลากหลายและทับซ้อนของเสียงสะท้อนและอำนาจการกดบังคับควบคุม ผมมองเห็นการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของ “ตัวตนทางวัฒนธรรม” ที่เชื่อมโยงชาติพันธุ์ ชนชั้น เพศสถานะ รุนอายุและผลประโยชน์ในธารกระแสทางวัฒนธรรมที่มักจะถูกผู้มีอำนาจตราหน้าว่าเป็นภัยคุกคามต่ออัตลักษณ์วัฒนธรรมแห่งชาติ ประวัติศาสตร์ชาติ รวมทั้งเอกราชและความภาคภูมิใจของประเทศชาติ

ข้ออ่อนประการสำคัญในการนำเสนอกรณีวัฒนธรรมสมัยนิยมแนวนี้นี้ก็คือ ผมไม่มีพื้นที่ให้กับการย้อนรอยศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมสมัยนิยมของไทยอย่างละเอียด และเป็นไปไม่ได้ที่จะนำเสนอกระแสโปปแต่ละกระแสแบบเจาะลึก งานเขียนของนักวิชาการหลายท่าน เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2527; 2538ก; 2538ข) ประยูตต์ บุญนาค (2540) ภัทร ด้านอุตรา (2541) สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์ (2544) สุริยา สมุทคุปต์และคณะ (2541; 2544) อเนก นาวิกมูล (2531; 2534; 2540; 2541) ได้นำเสนอข้อวิเคราะห์และผลการศึกษาวัฒนธรรมสมัยนิยมหลายแง่มุมพอสมควร ผมไม่ได้ย้อนรอยกลับทำความเข้าใจที่ไปที่มาที่ไปของกรณีวัฒนธรรมสมัยนิยมแต่ละกรณี แต่ผมพยายามใช้กระแสโปปต่างๆ เพื่อฉายภาพและทำความเข้าใจภาพปัจจุบันและบริบททางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของประเทศไทยสมัยใหม่ได้บ้างในบางกรณีและบางแง่มุม โดยการเน้นความหมายของ “ตัวตน”² ที่พิจารณาได้จากเสียงสะท้อนต่างๆ ที่สามารถอ่านได้จากกระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมกรณีต่างๆ และที่สำคัญ กระแสโปปต่างๆ ต่อไปนี้เป็นกรณีตัวอย่างของปริภูมิทางวัฒนธรรมที่ผมต้องการเสนอเพื่อใช้วิพากษ์วิจารณ์ความคับแคบ อคติ และบิดจำกัดของกระบวนทัศน์วัฒนธรรมไทยกระแสหลักที่มีอิทธิพลในการกำหนดวิธีคิดและวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับวัฒนธรรมในสังคมไทยอย่างยิ่ง

¹ ผมตระหนักดีว่า ยังมีกระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมในสังคมไทยอีกจำนวนมากที่ควรจะได้รับนำเสนอในที่นี้ แต่ผมถูกจำกัดด้วยเวลาและกำลังความสามารถ ทั้งๆ ที่ผมตั้งใจเอาไว้ก่อนแรกว่าจะนำเสนอเรื่องกระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมอาหารไทย กระแสไสยศาสตร์ พุทธพาณิชย์ หรือวัฒนธรรมสมัยนิยมเกมไม่เชื่ออย่าลบหลู่ และกระแสวัฒนธรรมการพนัน เช่น บ่อน หวย มวย บอล ในที่นี้ด้วย

4.1 กระแสไทยป๊อปหมายเลข 1: แฟชั่นสายเดี่ยวสันตึกและวัฒนธรรมสมัยนิยมของวัยโจ๋

“มนุษย์พันธุ์ใหม่อย่างพวกเราไม่เห็นจะต้องทำอะไรตามใคร
แต่อย่าทำให้คนอื่นเดือดร้อนก็แล้วกัน”

สังคมไทยต้นตอถึงกับ “ความฮิตฮอตแบบสุดๆ จะเอาอะไรมาหยุดไว้ก็ไม่อยู่” ของกระแสแฟชั่นสายเดี่ยว เกาะอก และสันตึก เมื่อสื่อมวลชนนำเสนอข่าวการจัด “งานปาร์ตี้เซลา วิ มงด์” (แปลว่า “ชีวิตที่เลิศหรู”) ซึ่ง บรรดาผู้ปกครองและอาจารย์ของนักเรียนมัธยม อายุระหว่าง 13-17 ปีจากโรงเรียนชั้นนำในกรุงเทพฯ ได้จัดขึ้น เมื่อต้นเดือนกุมภาพันธ์ 2543 “มติชนรายวัน” ฉบับประจำวันวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2543 รายงานข่าวข้างต้นท่ามกลาง เสียงวิพากษ์วิจารณ์จากผู้ใหญ่ในกระทรวงศึกษาธิการ ครู อาจารย์ และผู้ปกครองในแง่ของความฟุ้งเฟ้อและความเหมาะสมกับวัย รวมทั้งการสนับสนุนกิจกรรมดังกล่าวของพ่อแม่ผู้ปกครอง ดังต่อไปนี้ “...ชีวิตที่เลิศหรู... เป็นงานที่เปิดโอกาสให้วัยรุ่นมาประชันการแต่งตัวตามแฟชั่นสไตล์สายเดี่ยว สาวเกาะอก รองเท้าสันตึก หนูนุ่ม ฟังก์และหนูนุ่มเซอร์ทั้งหลาย จัดขึ้นที่โรงแรมฮิลตัน ปาร์คนายเลิศ... งานนี้ปลอดโปร่งโล่งสบายในการแต่งตัว ออกจกบ้าน ไม่ต้องย่นสายตาใคร เพราะได้อาจารย์และผู้ปกครองนักเรียนมัธยมศึกษาชื่อดัง อย่างโรงเรียน บดินทร์เดชา วีชิราวุธวิทยาลัย วัฒนาวิทยาลัย กรุงเทพคริสเตียน เตรียมอุดมศึกษาพัฒนาการ และโรงเรียนลาซาล เป็นคนจัดงานให้ดูๆ หลานๆ ขึ้นมาเอง...”

ผมเชื่อว่าในทศวรรษที่ 2540 นี้ ไม่มีกระแสป๊อปใดที่จะมาแรงและกระตุ้นต่อมความสนใจของสังคมไทยมากเท่ากับกระแสที่ผมเรียกว่า “แฟชั่นสายเดี่ยวสันตึกและพฤติกรรมของวัยโจ๋” ชื่อเรียกและจุดเน้นของกระแสป๊อปดังกล่าวอาจจะแตกต่างกันออกไป แต่โดยเนื้อหาสาระแล้ว เป็นเรื่องของ การปะทะกันอย่างรุนแรงทางความคิด ค่านิยม ความเชื่อ และวิถีการปฏิบัติระหว่างวัยรุ่นไทย ซึ่งอรสม สุทธิสาคร (2544) เรียกว่า “เด็กพันธุ์ใหม่...วัย X” กับหน่วยงานหรือตัวแทนของอำนาจในสังคม เช่น สื่อมวลชน พ่อแม่ผู้ปกครอง ครูอาจารย์ และหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐและเอกชน “เรื่องเล่ากระแสหลัก” (master narrative) เกี่ยวกับวัฒนธรรมสมัยนิยมของวัยโจ๋วัยโจ๋ในสังคมไทยทศวรรษ 2540 มักจะเป็นเรื่องของ “ช่องว่างระหว่างวัย” ระหว่าง

¹ ท่าพูดของวัยรุ่นผู้ชายคนหนึ่ง อายุประมาณ 16-17 ปีในรายการโทรทัศน์เกี่ยวกับวัยโจ๋วัยโจ๋มันส์รายการหนึ่ง สถานีโทรทัศน์ ITV, 13 มกราคม 2545 เวลาประมาณ 13.00-14.00 น. (สมุดบันทึกของพัฒนา กิตติธนา).

² “ปาร์ตี้เซลา วิ มงด์ พ่อแม่จัดให้ สุดสุดกับสายเดี่ยว เกาะอก สันตึก.” มติชนรายวัน, 9 กุมภาพันธ์ 2543, หน้า 10.

“ผู้ใหญ่” ซึ่งส่วนใหญ่วิตกกังวลและต้องการจะให้อำนาจห้ามปรามพฤติกรรมด้านต่างๆ ของวัยรุ่น กับ “เด็กวัยรุ่น” ที่มีทักษะเรื่องสิทธิและเสรีภาพในการแสดงออกสิ่งที่พวกเขาต้องการ

พชร สมุทวณิช (2544:8) ใช้อุปมาอุปไมย “วัฒนธรรมอะนาล็อก” กับ “วัฒนธรรมดิจิตอล” ในการอธิบายช่องว่างระหว่างวัยระหว่างผู้ใหญ่กับเด็กวัยรุ่นยุค 2000 ท่านอธิบายว่า “...ยุคนี้เป็นยุคที่มีการแยกกลุ่มกันอย่างชัดเจนระหว่างคนรุ่นเก่ากับคนรุ่นใหม่ เป็นยุคสมัยที่ช่องว่างระหว่างวัยถ่างกว้างมากที่สุดเท่าที่เป็นมาในกาลก่อน รุ่นเก่าอะนาล็อกที่เชื่องช้า ไม่ทันใจ ยึดมั่นอยู่กับแบบแผนขนบวัฒนธรรมดั้งเดิมทั้งระบบคิดและกระบวนการดำเนินชีวิต ในขณะที่รุ่นใหม่ดิจิตอลรวดเร็วฉับไว ไม่ยึดติดอยู่กับธรรมเนียมปฏิบัติ ชอบที่จะแหกกฎกติกา กฎอื้อระเบียบแบบแผนการดำเนินชีวิตในโครงสร้างเดิมที่รู้สึกเชื่องช้าและที่สำคัญไม่แปลกใหม่และไม่ท้าทาย...” (พชร สมุทวณิช 2544:8)

อรสม สุทธิสาคร ในฐานะนักเขียนสารคดีและนักวิจัยที่ทำงานคลุกคลีกับกลุ่มวัยรุ่นไทยยุคปี 2000 ได้สรุปภาพรวมของพฤติกรรมวัยรุ่นไทยไว้ในคำถามที่ผมเชื่อว่าสะท้อนความวิตกกังวลและความห่วงใหญ่ของบรรดา “ผู้ใหญ่” ทั้งประเทศไม่ว่าผู้ใหญ่ผู้นั้นจะอยู่ในครอบครัว ชุมชน หน่วยงานราชการ ภาคธุรกิจเอกชน วงการสื่อมวลชน ฯลฯ เธอนำเสนอไว้ว่า “ภาพของเด็กวัยรุ่นไทยในสายสังคมที่มีแต่เปลือกของความหรรษาพุ่งเพื่อ มั่วยา มั่วเพศ ขาดจิตสำนึกทางสังคม ขาดความสุขในการเรียน ฯลฯ จริงหรือ? วันหนึ่งในอนาคตข้างหน้าหนุ่มสาวเหล่านี้จะเติบโตก้าวขึ้นมาเป็นผู้ใหญ่วัยทำงาน เป็นแรงงานของสังคม ภาษาดิฉันเมืองจะถึงกาลอับปางด้วย “วัยรุ่นพันธุ์ใหม่”? จริงหรือที่วัยรุ่นไทยในวันนี้ขาดพลัง จนไม่สามารถฝ่ากอนาคตของชาตินี้บ้านเมืองไว้ในกำมือของพวกเขาได้ในวันพรุ่ง?” (อรสม สุทธิสาคร 2544:17)

คำถามและความวิตกกังวลห่วงใยข้างต้นนี้สอดคล้องกับทัศนะของเสรี วงษ์มณฑาที่ดังข้อสังเกตว่า “...รู้สึกเป็นห่วงประเทศ เด็กรุ่นใหม่ไม่มีทางรักษาประเทศได้เลย เพราะพวกเขาไม่สนใจบ้านเมือง เด็กที่จบใหม่ไม่มีสำนึกความรับผิดชอบ ทำงานพอให้เสร็จแต่ไม่มีคุณภาพ ตกคักไม่สนใจเวลาที่โง่ ขอให้ได้เอาเงินเดือนมาเที่ยว เข้าไปทำงานทันไม่ทันไม่สน สิ่งที่ครอบงำวัยรุ่นไทยอยู่ตอนนี้คือ หนึ่งฮอลลีวู้ด วัดความสำคัญของโลกจาก CNN ทำให้ CNN เป็นผู้กำหนดบทบาทของวัยรุ่น...วัยรุ่นไทยทุกวันนี้เป็นพวกสุขนิยม ทุกข์ไม่เป็น เห็นอะไรเด่นดังพร้อมลอกเลียนแบบ ชีวิตของพวกเขาเอาแต่สนุกอย่างเดียว...”¹⁰

ตัวอย่างของชีวิตวัยรุ่นไทยยุค 2000 ของอรสม สุทธิสาครประกอบด้วยการนำเสนอเสี้ยวชีวิต “ที่มีแต่เปลือก” “เอาแต่สนุกอย่างเดียว” ของคนหนุ่มสาวรูปแบบต่างๆ 5 กรณี คือ

1. กรณี “คุณหนูไฮโซ” “หนูได้เงินเป็นรายเดือน เดือนละหกพันบาท ใช้จริงๆ ก็ตกเดือนละเป็นหมื่น...ของใช้ของหนู ถ้าเป็นกระเป๋าก็กุชชี พร้าดำ หลุยส์ วิตตอง ช้อตต่างประเทศตกสามหมื่นกว่า...นาฬิกาหูกุชชี

¹⁰“พ่อแม่ละทิ้ง คร. เสรี วงษ์มณฑากระเทาะเปลือกวัยรุ่นไทย.” มติชนรายวัน. 15 ตุลาคม 2544, หน้า 13.

คุณแม่ซื้อให้สามหมื่น ฟิลิป และแจ็กชอยเออร์ ส่วนรองเท้าก็ดูที่ใส่สบาย ถ้าตะเคียบก็กูซซี อาร์มานี่ น้ำหอมหนูก็ใช้ทอมมี่กับดีเคเอ็นวาย...”

2. กรณิ “ยาย” “พวกเล่นยาไอ้เขาจะเปิดเพลงเสียงดังมาก พอกินยาแล้วหมุนตั้ง มันขาดสติ ต้องการความมันด้วย... บางทีพอตำรวจฟังประตูเข้าไปในอพาร์ทเมนต์ บนเตียงมีผู้หญิงนอนอยู่ ล้อมรอบด้วยผู้ชายสามคน... ทุกคนล่อนจ้อนหมดและอยู่ในสภาพเมา... นี่แหละ พฤติกรรมที่สื่อให้เห็นว่าเมื่อใช้ยาแล้วเป็นอย่างไร”

3. กรณิ “เด็กป้า” “เวลานอนกับป้าแล้วขะแยง ทรมานใจ เขาอายุมากแล้ว ไม่ใช่คนที่เรารักด้วย ไม่มีความสุขเหมือนนอนกับแฟนเรา มันไม่คุ้มเลย ไม่ดีด้วย ได้เงินมาครึ่งละสี่พัน ไม่รวมทั้งที่อับเองด้วย... บางทีอับเป็นหมื่น สามหมื่นก็ยังคงเคย... เงินที่ได้มาก็เอาไปซื้อของไร้สาระ เทียวไปวันๆ มันทำให้เรานิสัยเสีย ใช้จ่ายฟุ่มเฟือย”

4. กรณิ “นักฝัน” “ผมมีเช็กครั้งแรกตอนอายุสิบห้ากับเพื่อนที่โรงเรียนที่เ็นแฟนกัน ตอนแรกยังไม่คิดมีอะไรกับใคร แต่นานเข้ามันโดนถูกๆ ทีนี้พอมีครั้งแรกก็ต้องมีครั้งที่สอง ครั้งเดียวถ้าจะพอก็พอได้ แต่พอเรารู้แล้วว่าทำยังไงเราก็สามารถไปทำกับคนอื่นได้ เราคิดว่าตัวเองไม่ใช่เด็กแล้ว”

5. กรณิ “เด็กเที่ยว” “ตอนที่เที่ยวฮ็อตๆ อาทิตย์หนึ่งหนูเที่ยวประมาณอาทิตย์ละสามสี่วัน ถึ่มาก บางอาทิตย์เที่ยวทุกวัน... จำได้ว่าครั้งหนึ่งไปเที่ยว ทั้งที่วันรุ่งขึ้นสอบปลายภาค เอาชุดนักเรียนไปเปลี่ยนในรถ แล้วไปสอบ เข้าห้องสอบนี่มันมากเลย เพราะไม่ได้นอนมาทั้งคืน” (อรสม สุทธิสาคร 2544:ปกหลัง)

ความจริง หนังสือสารคดีถึงวัยของอรสม สุทธิสาครเล่มนี้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับชีวิตวัยรุ่นไทยยุคปี 2000 โดยเฉพาะวัยโจ๋วัยจ๊าบในเมืองใหญ่ได้อย่างลึกซึ้งและเข้าถึงแหล่งข้อมูลอย่างละเอียด ช่วยให้ผู้ใหญ่หรือผู้อ่านทั่วไปได้สัมผัสกับ “เรื่องราวโจษขานที่น่าตื่นเต้น น่าระทึก และสลดหดหู่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความฟอนเฟะของแหล่งมั่วสุมดินแดนอาร์ชีเอ นักศึกษาชายตัวเพื่อแลกกับอุปกรณ์แต่งตัวหรูหราฟุ้งเฟ้อ เด็กวัยรุ่นชายหมกมุ่นอยู่กับการแทงบอลที่ต่ออาทิตย์มีเงินหมื่นเรียนเลียดแสน ปาร์ตี้ไอ้-ยาบ้าที่กลายเป็นแฟชั่นเคลื่อนไหวเมือง เรื่องของการมั่วเซ็กส์กันไม่เลือกที่ ไม่เว้นแม้แต่ในห้องน้ำ ในร้านอาหาร หรือในรถติดฟิล์มดำมืด” (พชร สมุทวณิช 2544:8-9) อย่างไรก็ตาม เมื่ออ่านหนังสือเล่มนี้จบลง ผมรู้สึกเหมือนกับว่ามีอะไรบางอย่างหายไป เหมือนกับว่าชีวิตของวัยรุ่นไทยกำลังถูกเน้นหรือถูกเลือกนำเสนอจากมุมมองและสายตาของผู้ใหญ่มากเกินไป วัยโจ้วัยจ๊าบวันนี้ไม่มีศักยภาพหรือไม่มีภาพด้านสร้างสรรค์เลยหรือ ช่องว่างระหว่างวัยถูกทำให้กว้างยิ่งกว่าคนละโลกเสียอีก เสียงสะท้อนที่มีพลังเพียงอันเดียวในหนังสือเล่มนี้เป็นเสียงแห่งอำนาจของผู้ใหญ่ หรืออำนาจของบรรดาครู อาจารย์ เจ้าหน้าที่ทำงานด้านเด็ก นักจิตวิทยา และนักจิตแพทย์ ซึ่งเป็น “เสียงสะท้อน” ผสมกับความเห็น และแนวทางแก้ไขปัญหาระหว่างวัยที่นำเสนอไว้ในบทสุดท้ายของหนังสือ

ผมกำลังสงสัยว่า วัฒนธรรมสมัยนิยมของวัยรุ่นกำลังถูกริบไปนำเสนอผ่านสื่อมวลชนและผ่านสื่อต่างๆ โดยที่พวกเขา ไม่มีโอกาสที่จะให้คำอธิบายมากนัก พฤติกรรมของบรรดาขาโจ้วัยจ๊าบทั้งหลายต่างก็ถูกอำนาจ

ของ “ผู้ใหญ่” ในสังคมไทยแข่งไปนำเสนอแทนพวกเขาเกือบทั้งหมด วัฒนธรรมสมัยนิยมของพวกเขาได้รับการป้อนให้เป็นสัญลักษณ์ของความไร้สาระและฟุ้งเฟ้อขาดสติ พวกเขาถูกมองว่าเป็นปัญหาที่ทุกฝ่ายของสังคมต้องช่วยกันแก้ไขและเยียวยา ซึ่งเป็นภาพของเด็กวัยรุ่นในยุคอื่นๆ แต่ในทศวรรษที่ 2520-2530 เรียกว่า “เด็กสาร์ท” หรือ “เด็กมีปัญหา” หรือไม่เช่นนั้นก็มีคนให้คำอธิบายจากแง่มุมต่างๆ แทนบรรดาวัยรุ่นวัยโจ๋ไว้แบบสำเร็จรูปในตัว

ยกตัวอย่างเช่น จากการสำรวจเรื่อง “วัยรุ่นไทยคิดอะไรอยู่” ของนิตยสาร “รีดเดอร์ส ไดเจสท์ สรรสาระ” ร่วมกับสำนักวิจัยเอแบค-เคเอสซี อินเตอร์เน็ตโพลเมื่อกลางปี พ.ศ. 2542 โดยตั้งคำถามสำรวจความคิดเห็นของวัยรุ่นไทยชาย-หญิงที่กำลังเรียนอยู่ในระดับมัธยมและอุดมศึกษา จำนวน 1,055 คน คำถามข้อหนึ่งที่น่าสนใจก็คือ “สิ่งที่สำคัญมากที่สุดในชีวิตของวัยรุ่น คำตอบที่ได้ส่วนใหญ่คือ ครอบครัว 37% ความรู้ 28% เพื่อนฝูง 13% ความรัก 10% เงิน 10%...” ตัวอย่างจากการสำรวจความคิดเห็นดังกล่าวนี้ ผมคิดว่าไม่มีใครเห็นความสำคัญของความคิดเห็นหรือเหตุผลของกลุ่มวัยรุ่นมากนัก ไม่มีใครจะนึกถึงว่าบรรดาวัยรุ่นจะมองเห็นว่าครอบครัวและความรู้เป็นสิ่งสำคัญที่สุดในชีวิตของแต่ละคนได้อย่างไร เพราะบรรดาสื่อมวลชน หรือผู้ใหญ่ที่เกี่ยวข้องกับวัยรุ่นมักจะมีภาพลักษณ์ หรือตราประทับเกี่ยวกับพฤติกรรมของวัยรุ่นที่เป็นของตัวเอง ดังจะเห็นได้จากความไม่เห็นของอาจารย์ทางจิตวิทยาจากมหาวิทยาลัยชั้นนำของประเทศท่านหนึ่งที่มีต่อพฤติกรรมของวัยรุ่นจากการสำรวจความคิดเห็นครั้งนี้ที่บอกว่า “...วัยรุ่นไทยทุกวันนี้คิดตามที่ผู้ใหญ่คิด ขณะนี้วัยรุ่นไทยสับสนมาก เพราะคำที่ผู้ใหญ่สอนกับสิ่งที่ผู้ใหญ่ปฏิบัติมันสวนทางกัน วัยรุ่นที่น่าเป็นห่วงที่สุดในขณะนี้คือวัยรุ่นในกรุงเทพฯ และมาจากครอบครัวที่มีฐานะ”¹¹ ผมสงสัยอยู่เหมือนกันว่า ถ้าวัยรุ่นคิดตามที่ผู้ใหญ่คิด หรือสับสนเพราะพฤติกรรมกับคำสอนของผู้ใหญ่ แล้วปัญหาช่องว่างระหว่างวัยไม่น่าจะรุนแรงเหมือนที่เป็นอยู่ และทำไมผู้ใหญ่ทั้งหลายถึงตกตะลึงและวิตกกังวลเหมือนกับจะกลัวว่าตัวเองจะเข้าไม่ถึงโลกของวัยรุ่นไทยยุคดิจิทัล ผู้ใหญ่ไทยน่าจะฉลาดและรู้เท่าทันเด็กไปเสียทุกอย่าง น่าจะมีคำตอบและคำอธิบายที่เป็นเหตุเป็นผลและน่ารับฟังต่อทุกปัญหาของวัยรุ่นมากกว่าที่เป็นอยู่

การสร้างตราประทับและการรับรู้ภาพลักษณ์ของวัยรุ่นไทยในลักษณะเหมารวมพบเห็นได้ทั่วไปในสื่อมวลชน ภาพลักษณ์ส่วนใหญ่มักจะปรากฏออกมาในทางไม่สร้างสรรค์ เป็นทางลบ ไร้สาระ และหลายเรื่องก็เป็นเพียงเป็นภัยต่อสังคม โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับยาเสพติด เซ็กส์ และพฤติกรรมชั่วร้ายที่สร้างความเดือดร้อนหรือรำคาญใจให้แก่เพื่อนบ้านและสังคมโดยรวม ภาพลักษณ์ในทางลบที่มีต่อวัฒนธรรมสมัยนิยม

¹¹“สำรวจวัยรุ่นไทยสับสนเพราะคำผู้ใหญ่” นิตยสารวัยว. 25 กันยายน 2542, หน้า 17.—คำเขียนโดยผู้เขียน.

ของวัยรุ่นดังกล่าวนี้ปรากฏอย่างชัดเจนในกระแสข่าวและการวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับวัฒนธรรมสมัยนิยมของวัยรุ่นที่ “เซ็นเตอร์พอยท์”¹² แหล่งรวมวัยรุ่นชื่อดังของเมืองไทยแถวสยามสแควร์ที่โด่งดังในระยะ 2-3 ปีที่ผ่านมา

ในสื่อบันเทิงที่ชื่อว่า “เซ็นเตอร์ พอยต์: สะดือ ขานม ผมงอ อาโนเนะ” ผู้สื่อข่าวของหนังสือพิมพ์ “มติชนรายวัน” ได้ให้ภาพเกี่ยวกับวัยรุ่นเมืองหลวงที่ไปชุมนุมกันที่ “เซ็นเตอร์พอยท์” ว่าเป็นกลุ่มวัยรุ่นที่เน้นแฟชั่นเสื้อผ้าและเครื่องแต่งตัว สีส้ม ทรงผม รวมทั้งเครื่องประดับชนิดนิยมแบบญี่ปุ่นเป็นหลัก เช่น แฟชั่นวัยรุ่น เสื้อผ้าสไตล์ญี่ปุ่น เปลี่ยนสีผม ขานมไข่มุก ร้านอาหารสไตล์ญี่ปุ่น นิตยสารวัยรุ่นเลียนแบบญี่ปุ่น ของที่ระลึก ตู้ถ่ายสติ๊กเกอร์ เจ้าของร้านเสื้อผ้าย่านเซ็นเตอร์พอยต์ให้ข้อมูลว่า “มาเซ็นเตอร์ พอยต์ ต้องทำใจดูวัยรุ่นแต่งตัวแบบนี้ ไม่ใช่เรื่องแปลกถ้าจะมาสัปดาห์นี้ ทุกคนเขาก็ใส่กันทั้งนั้น โชว์หลัง โชว์ไหล่ โชว์เอว ที่สำคัญต้องโชว์ สะดือ นื่องๆ ที่เที่ยวเซ็นเตอร์ พอยต์รูปร่างเขาคือ เอวบางร่างน้อยทั้งนั้นใส่แบบนี้ไม่แปลก ไม่ถึงกับโป๊แต่มันเซ็กซี่มากกว่า แต่ที่แต่งตัวโป๊น่าจะเป็นหนุ่มทำตัวกระตือรือร้นมากกว่า ยุคนี้ต้องยอมรับว่าเสื้อผ้าสไตล์ญี่ปุ่นยังแรงอยู่ แม้มีแบบอื่นมาแซมๆ แต่อยู่ไม่นาน เด็กก็กลับไปแต่งแบบญี่ปุ่นอีก เสื้อผ้าที่แต่ละร้านขายเลยต้องเป็นแบบญี่ปุ่นไปโดยปริยาย ประเภทที่ไม่มียี่ห้อ ราคาตกประมาณ 300 กว่าบาทขึ้นไป ถ้ามียี่ห้อเป็นพันบาทก็มี”¹³ เรื่องเล่าที่ถ่ายทอดโดยเจ้าของกิจการท่านนี้บอกว่า แฟชั่นวัยรุ่นราคาแพงกว่าปกติหลายเท่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่ในกระแสสมัยนิยมและแฟชั่นนิยมนอกจากจะโด่งดัง ได้รับความสนใจจากสาธารณชนในวงกว้างแล้ว ยังมีราคาแพงมาก บางครั้งก็แพงจนคนธรรมดาสามัญที่ไม่อยู่ในวงการนั้นไม่อาจจะทำความเข้าใจได้ เช่น ขาไข่มุกหรือขานมที่เชื่อกันว่ามีต้นกำเนิดอยู่ในวัฒนธรรมวัยรุ่นของประเทศไต้หวันนั้น ในช่วงที่ “ฮอตฮิตที่สุด” ราคาสูงถึงแก้วละ 70-80 บาท เป็นต้น

กระแสนิยมญี่ปุ่นมาแรงใน “เซ็นเตอร์ พอยต์” ทำให้นักวิชาการด้านการศึกษารุ่นใหม่ของประเทศท่านหนึ่งถึงกับ “พินธง” ลงไปอย่างเป็นมั่นเป็นเหมาะเลยว่า วัยรุ่นที่เซ็นเตอร์ พอยต์เป็น “เด็ก 3 วัฒนธรรม” โดยให้รายละเอียดว่า “...ใครที่ได้ไปดูเด็กที่เซ็นเตอร์พอยต์บ่อยๆ คงจะยืนยันได้ว่าเด็กมี 3 วัฒนธรรมจริงๆ คือเด็กแต่งกายสไตล์ญี่ปุ่น ทั้งเสื้อผ้า ทรงผม รองเท้า คัมเบียร์ สูบบุหรี่ยะวันตก พูดคุยเป็นภาษาไทยใช้เงินไทยและมีวิถีชีวิตบางด้าน เช่น การทักทาย สวัสดี ยกมือไหว้ เป็นต้น... อาจแบ่งสัดส่วนได้เป็นวัฒนธรรมญี่ปุ่น-ตะวันตก-ไทย คือ 40:30:30 ตามลำดับ...เมื่อที่นี้เป็นแหล่งรวมของวัยรุ่นที่นิยมการดำเนินชีวิตหลุดโลก ปฏิเสธกฎเกณฑ์บางด้าน มีสังคมที่รับรู้ปัญหาร่วมกัน การไม่ยอมรับ การปราบปรามและการปล่อยปละละเลยเด็ก จึงน่าเป็นห่วง มีข้อเสียมากกว่าข้อดี...”¹⁴

¹² การเขียนทับศัพท์ “Center Point” ในภาษาไทยพบทั้ง “เซ็นเตอร์ พอยท์” “เซ็นเตอร์ พอยต์” “เซ็นเตอร์พอยท์” หรือ “เซ็นเตอร์พอยท์” ผมจะใช้รูปแบบการสะกดการันต์เหล่านี้สลับกันไปมา โดยจะยึดเอาคำที่พบในต้นฉบับเอกสารแต่ละชิ้นที่ผมนำมาใช้ประโยชน์เป็นสำคัญ

¹³ “เซ็นเตอร์ พอยต์: สะดือ ขานม ผมงอ อาโนเนะ” มติชนรายวัน. 4 พฤษภาคม 2543, หน้า 13.

¹⁴ สมพงษ์ อิศรเดชัน สุวัจระวาทีน. “เด็ก 3 วัฒนธรรมที่เซ็นเตอร์พอยต์” มติชนรายวัน. 17 เมษายน 2543, หน้า 18.